

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक पूर्णाङ्क ७५ साउन २०६८

मूल्य : रु. २०१-

नेपालमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास

RESEARCHERS

STUDENTS

ACADEMICS

ACTIVISTS

Visit INSEC Library to have access to
Human Rights Resources
and Information

Books on Human Rights Including :

- ▶ Children, Child Rights
- ▶ Women, Women's Rights
- ▶ Conflict & Peace Studies
- ▶ Economics
- ▶ Social Sciences
- ▶ Media Studies
- ▶ Law, Rights, & Politics
- ▶ News clippings
- ▶ Reports
- ▶ Photographs
- ▶ Video footages

Facilities :

- ▶ Photocopy
- ▶ Internet Access
- ▶ Computerised Catalogue

NATIONAL AND INTERNATIONAL NEWSLETTERS AND
JOURNALS ON HUMAN RIGHTS

Informal Sector Service Centre (INSEC)

Syuchatar, Kalanki, P. O. Box : 2726, Kathmandu, Nepal

Tel : 977-01-4278770, Fax : 977-01-4270551

Email : insec@insec.org.np

Web-site : www.inseconline.org

संस्थापक

सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार

सुबोधराज प्याकुरेल

विजयराज गौतम

संयोजक

योगीश खरेल

सम्पादक

मदन पौडेल

सहयोगी

गोपिकृष्ण भट्टराई

आवरण ले-आउट

गोविन्दप्रसाद त्रिपाठी

कभर फोटो

विमलचन्द्र शर्मा

त्यवस्थापन

विमलचन्द्र शर्मा

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र

(इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ४२७८७७०

फ्याक्स : ४२७०५५१

इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.inse.org.np

www.inseonline.org

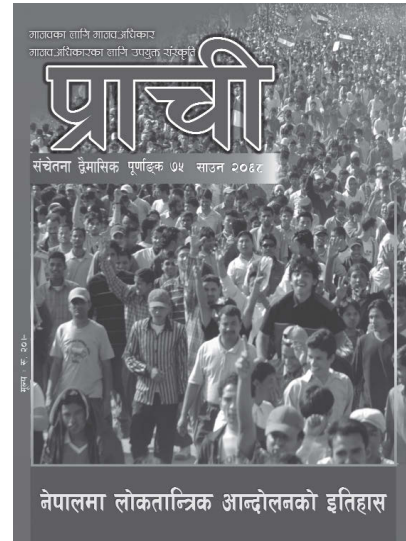
मुद्रक

ड्रिम ग्राफिक्स

धापासी, काठमाडौं

- ▶ नेपालमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास
- प्रा. डा. रामकुमार दाहाल

६

▶ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसुर.....- श्रीराम अधिकारी	१४
▶ नेतृत्वमा थारू महिला- कृष्णराज सर्वहारी	२२
▶ नेपालमा आधुनिक राजनीतिक प्रणालीको निर्माण- लालबाबु यादव	२४
▶ लोकतन्त्र र जवाफदेहिता- तेजमान श्रेष्ठ	३४
▶ नेपाल र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा....- विद्या चापागाई	३९
▶ कथा : सुधिर यादव	४४
▶ नेपालका द्वन्द्व पीडितहरूको अवस्था	४५
▶ पुस्तक समीक्षा - उषा थपलिया	४९
▶ अन्तरवार्ता- विनयकुमार कसजू	५०

नियमित स्तम्भहरू

▶ यथावत्	२	▶ इतिहासको पानाबाट	४
▶ कार्टून	२	▶ सामयिक	५
▶ सम्पादकीय	३		

यथावत

भित्तामा फोटो भण्ड्याउने रहर पूरा भएको छ, त्यसभन्दा अर्को अर्जुन दृष्टि कुसीमा टाँसिरहने हुनु भएन ।

माधवकुमार नेपाल, पूर्वप्रधानमन्त्री

राष्ट्रिय सहमतिका लागि प्रधानमन्त्री भ्रूलनाथ खनालले पढत्याग गर्नुपर्ने धारणा राख्दै ।

२० वर्षसम्म महाधिवेशन नगर्ने ? सबै कमिटी माथिबाट नियुक्त गर्ने ? आफैले हामी आजदेखि स्थायी भयौं, भन्ने पदाधिकारी भयौं भन्ने ?

राम कार्की, पोलिटब्यूरो सदस्य, एकीकृत नेकपा माओवादी

एकीकृत नेकपा माओवादीलाई गतिशील रूपमा नेतृत्व प्रदान गर्न महाधिवेशन आवश्यक भएको तर्क गर्दै ।

हाम्रा अध्यक्ष एवम् प्रधानमन्त्री भ्रूलनाथ खनाल माओवादीलाई सपार्न एकहातमा साबुनका डल्ला र अर्को हातमा बाल्टिनभरि पानी लिएर हिँड्नु भएको छ हेरौं कति सप्रिन्छ ।

केपी ओली, स्थायी समिति सदस्य, नेकपा एमाले

एकथरिसित जनविद्रोह ठीक भन्दै हिँड्ने र अर्कोथरिसित त्यसको डटेर विरोध गर्ने, एकातिर सविधान बन्दैबन्दै भन्ने र अर्कोतिर १४ जेठको राति १२ बजेसम्म सविधान बन्छ भन्ने लगायतका कमरेड अध्यक्षमा पाइने दोहोरो चरित्र अर्थात् द्वैतवादका केही विशेषता हुन् ।

मोहन वैद्य किरण, उपाध्यक्ष- एकीकृत नेकपा माओवादी

माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डको कार्यशैलीको आलोचना सहितको फरक मत केन्द्रीय समिति बैठकमा प्रस्तुत गर्दै ।

कार्टून

सागर : कान्तिपुर दैनिक, २०६७ चैत ७

प्रिय पाठक !
तपाइँलाई प्राचीको यो अड्क
कस्तो लाग्यो ?
प्राचीमा कस्ता सामग्री आउनु भन्ने
तपाइँको अपेक्षा छ ?
कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु
होला ।

email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

पाँचबुँदे सहमति : असहमतिको स्रोत

फेरि एकपटक तीन महिनाका लागि थपिएको सविधानसभाको म्याद सकिन थोरै दिनहरू बाँकी रहँदै गर्दा म्याद थप्नुअघि गरिएको पाँचबुँदे सहमति कार्यान्वयनको प्रश्न टड्कारो रूपमा बाहिर आएको छ। गएको वर्ष सविधानसभाको म्याद थप्नुअघि गरिएको तीनबुँदे सहमतिको अन्तिमबुँदामा उल्लेख गरिएको प्रधानमन्त्रीको राजीनामाको सबालले नेपालको राजनीतिमा लामो समयसम्म प्रभाव पारेको थियो। एकीकृत नेकपा माओवादीको मागअनुसार तत्कालीन प्रधानमन्त्रीले राजीनामा त गरे तर, देशले नयाँ सरकार पाउन करिब सात महिना कुर्नुपऱ्यो। देश सरकारविहीनाताको अवस्थामा रह्यो। गएको वर्ष गरिएका सहमतिकाअन्य बुँदामा उल्लेख गरिएका नेपालको शान्तिप्रक्रियाका सबालहरू प्रधानमन्त्रीको राजीनामा र नयाँ सरकार गठनका अनेकन प्रक्रियामा रुमल्लिरह्यो। शान्तिप्रक्रियाका अन्य विषयहरू ओभेलमा परे। यस वर्ष त्यसको पुनरावृत्ति नहुने अपेक्षा गरिएको थियो। तर, स्थितिमा आशाजनक परिवर्तन देखा पर्न सकेको छैन।

यस वर्षको जेठ १४ गते सविधानसभाको म्याद सकिनु केही समयअघि गरिएको पाँचबुँदे सहमतिअनुरूप प्रधानमन्त्रीले सरकारविहीनताको अवस्था आउनसक्ने खतरालाई ध्यानमा राख्दै राजीनामा नदिने घोषणा गर्दै सहमतिको सरकार पर्खेर बसेका छन्। तैपनि शान्तिप्रक्रियालाई सार्थकता प्रदान गर्ने गतिलो काम भने हुन सकेको छैन। एकीकृत नेकपा माओवादीका नेताहरूको दोहोरो सुरक्षाप्रणालीको अन्त्यगर्ने माओवादी निर्णय उसकै पार्टीका नेताहरूका विरोधका कारण अधुरो हुन पुगेको छ। माओवादी सेना समायोजन विशेष समितिले माओवादी सेनाको समायोजनको कार्य तीन महिनामा एक प्रकारको समझदारीमा पुऱ्याउन सहमत भएका तीन ठूला राजनीतिक दलको घोषित बैठक समेत बस्न सकेका छैनन्। नेपाली सेना मातहत रहने गरी नेपाली सेना, माओवादी लडाकु, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीको निश्चित सङ्ख्या समेटेर छुट्टै फोर्स बनाउने विषयमा माओवादी सकारात्मक भएको भनिए पनि सो पार्टीमा देखिएको विवादका कारण माओवादी लडाकुको समायोजनका कुरा पनि हाल स्थागित जस्तै भएको छ।

यसरी पाँचबुँदे सहमति, सहमति आफैँ असहमतिको अजस्र स्रोत बन्न पुगेको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका बेपत्ता आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको चर्चा हुन थालेको लामो समय हुँदा समेत यो विषय गौण भएको छ। देशको बिग्रँदो अवस्था र, यहीमौकाको फाइदा उठाउन लोकतन्त्र र विधिको शासन विरोधी क्रियाकलाप दिनानुदिन बढ्न थालेको छ। पाँचबुँदे सहमतिमा भनिएको तीन महिनाभित्र शान्तिप्रक्रिया टुङ्गोमा पुऱ्याउने प्रतिबद्धता हास्यास्पद अवस्थामा पुगेको छ। सविधानसभाबाट वैधानिकता प्राप्त गरेका पाँचबुँदे सम्झौताको अपूर्णताले भदौ १४ गते फेरि अर्को राजनीतिक भाँडभैलोलाई निम्त्याउने मात्र होइन पूर्ण सविधान निर्माण हुन नसक्ने पनि निश्चितप्रायः भइसकेको छ।

तसर्थ, राजनीतिक दलहरूलाई शान्तिप्रक्रियाका मूल कार्यसूचिमा एक मत गराउन नागरिक समाज पुन एकपटक जागृत हुनै पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ।

सरकारसँग सोधौं- आशा खनाल कहाँ छिन् ?

तनहुँ जिल्ला जामुने गाविस-२ माथिल्लो गुणादी घर भई श्री राधा मावि जामुनेमा स्थायी शिक्षिका (प्राविस्तर) का रूपमा कार्यरत ३२ वर्षीय आशा खनाललाई अदालतले रिहा गर्ने आदेश दिएको सातौँ पटक पनि ०५८ असार ४ गते प्रहरीले पुनः गिरफ्तार गर्‍यो।

घटनाक्रमको संक्षिप्त विवरण

सर्वप्रथम ०५५ वैशाख १० गते पक्राउ गरी हातहतियार तथा खरखजाना मुद्दा लगाई तनहुँ जिल्ला प्रशासन कार्यालयले २४ हजार रुपियाँ मागेकोमा पुनरावेदन अदालत पोखरा जाँदा ४ हजार रुपैयाँ धरौटीमा ०५५ असार २३ गते रिहा गर्ने आदेश दिइएको। तर, अदालत परिसरबाट पुनः पक्राउ गरिएको।

०५५ साउन ९ गते शान्ति सुरक्षाअन्तर्गत तनहुँ जिल्ला प्रहरीले पक्राउ गरेको पूर्जा थमाइएको।

०५५ पुस २८ गते तनहुँ जिल्ला अदालतबाट हातहतियार खरखजाना मुद्दाको फैसला गरेर डेढ वर्ष कैद तोकी कास्की कारागारमा लगिएको।

०५६ असार ६ गते पुनरावेदन गरेर १३ हजार रुपियाँ धरौटी बुझाई रिहा भएकोमा अदालत परिसरबाट पुनः पक्राउ गरिएको।

त्यसपछि शान्तिसुरक्षा ऐन अन्तर्गत मुद्दा लगाई ४ दिन पोखरामा, १२ दिन बारामा, ६ महिना वीरगञ्जमा राखियो। ०५६ पुस १२ गते बारा जिल्ला अदालतले रिहा गर्ने आदेश दिएपछि अदालत परिसरबाटै पुनः पक्राउ गरी २ दिन बारामा राखियो। त्यसपछि महोत्तरी जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा पूर्जा दिएर सोही जिल्ला जलेश्वरस्थित कारागारमा ६ महिना राखियो। ०५७ असार १२ गते जलेश्वर कारागारबाट रिहा गरी पुनः पक्राउ गरेर असार १३ गते तनहुँ जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा पुऱ्याइएको र ७ दिन जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँमा राखिएको।

०५७ असार २० गते हातहतियार खरखजाना मुद्दाको बाँकी कैद कट्टी गर्न कास्की कारागार लगिएको।

०५८ जेठ ४ गते पुनः शान्ति सुरक्षाको पूर्जा दिई तनहुँमा पाँच दिन थुनामा राखी जेठ १० गते केन्द्रीय कारागार काठमाडौँ ल्याइएको।

०५८ असार ३ गते पुनरावेदन अदालत पोखराले जेल नराख्ने आदेश दिएअनुसार ०५८ असार ४ गते जिल्ला अदालत काठमाडौँमा जिल्ला न्यायाधीशको रोहबरमा जेलमुक्त गरिएको

तर अदालत बाहिर निस्कनासाथ बेलुका ७:१० बजे सादा पोसाकमा रहेका प्रहरीले पक्राउ गरी हालसम्म सार्वजनिक नगरिएको।

त्यसरी पक्राउ गर्दा प्रहरीले वा. ३८२७७० नम्बरको नीजि कारमा राखेको र वा. १३११५६ नम्बरको प्रहरी भ्यान पनि उक्त कारसँगै राखेको। कार र प्रहरी भ्यान चावहिलबाट बौद्धतर्फ लागेको कुरा आफन्तहरूले देखेको बताएका छन्।

बौद्ध प्रहरी चौकीमा आशाका आफन्तहरू पुग्दा त्यहाँ कुनै गाडीहरू थिएनन्। तर केही बेरेपछि ती गाडीहरू जोरपाटीतिरबाट चौकीमा फर्किए। कार र भ्यान चौकीमा पुगेको तत्कालै प्रहरी भ्यान फर्कियो भने आशा खनाललाई राखिएको कार चौकीमै रहेको थियो। तर ०५८ असार ७ गते रिपोर्टर्स क्लबमा आयोजित साक्षात्कार कार्यक्रममा उपप्रधान तथा गृहमन्त्री रामचन्द्र पौडेलले आशा खनाललाई पक्राउ गरिएको बारेमा आफूलाई कुनै जानकारी नभएको बताउनु भयो।

हाल आशा खनाललाई कहाँ कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने बारे कुनै जानकारी दिइएको छैन।

(२०५८ साउन, वर्ष १०, पूर्णाङ्क ३६)

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायसँग सम्बन्धित विविध विषयवस्तुहरू समेटेर तयार गर्ने गरिएको

मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रम

रेडियो नेपालबाट प्रत्येक शनिबार विहान ८:२५ बजेदेखि ८:४० बजेसम्म तथा देशभर १२ वटा स्थानीय एफएमहरू

- ▶ इलाम एफएम, ९३ मेगाहर्ज, इलाम,
- ▶ रेडियो जनकपुर, ९७ मेगाहर्ज, जनकपुर,
- ▶ नारायणी एफएम १०३.८ मेगाहर्ज, विरगञ्ज,
- ▶ रेडियो प्रतिध्वनी, ९७ मेगाहर्ज, दामन,
- ▶ उज्यालो नेटवर्क, ९० मेगाहर्ज, काठमाडौँ,
- ▶ रेडियो तरङ्ग एफ.एम, १०७.६ मेगाहर्ज, पोखरा,
- ▶ रेडियो मदनपोखरा १०६.९ मेगाहर्ज, तानसेन,
- ▶ रेडियो लुम्बिनी ९६.८ मेगाहर्ज, बुटवल,
- ▶ मध्यपश्चिम एफएम ९१.४ मेगाहर्ज, घोराही,
- ▶ रेडियो भेरी आवाज ९५.६ मेगाहर्ज, बाँके,
- ▶ रेडियो रोल्पा, ९३.८ मेगाहर्ज, रोल्पा,
- ▶ दिनेश एफएम ९३.८ मेगाहर्ज, कैलाली

हरेक आइतबार विहान ७:३० बजेदेखि ८ बजेसम्म एकै समयमा प्रसारण भइरहेको छ । सुन्न नभुल्नु होला ।

चुनौती र अवसर

एउटा कर्मचारी वा विज्ञले उत्तिकै खर्च वा पारितोषिक लिएर अरूको तुलनामा कति बढी प्रतिफल दिन्छ त्यही नै उसले राष्ट्रलाई दिएको मूल्य अभिवृद्धि हो भन्न सकिन्छ। कार्यालय समयमा आए-अह्राएको काम मात्र गर्ने एक थरि हुन्छन्, अर्काथरी आफ्नो काममा नयाँपन ल्याउन आतुर हुन्छन्।

आजको विश्व अनेक नौला अनुसन्धानविकास र चेतनाबाट प्रभावित छ। त्यस मध्ये सर्वाधिक प्रभावित दुईवटा विषय छन्। (१) मूल्य अभिवृद्धि र आउट सोर्सिङ्ग(बहिरङ्ग प्रयोग)।

भएका पेशा, व्यवशायमा उही उत्पादन लागतमा बढी भन्दा बढी मूल्य थप्न सक्नु मूल्य अभिवृद्धि हो। यो शब्द सुन्दा व्यापार कारोबारमा लागू हुने जस्तो लाग्न सक्छ। तर, एउटा कर्मचारी वा विज्ञले उत्तिकै खर्च वा पारितोषिक लिएर अरूको तुलनामा कति बढी प्रतिफल दिन्छ त्यही नै उसले राष्ट्रलाई दिएको मूल्य अभिवृद्धि हो भन्न सकिन्छ। कार्यालय समयमा आएअह्राएको काम मात्र गर्ने एक थरि हुन्छन्, अर्काथरी आफ्नो काममा नयाँपन ल्याउन आतुर हुन्छन्। त्यसलाई सिर्जनात्मक ढङ्गले गर्न चाहन्छन्। निर्धक्कसँग तर्क गर्छन्। अरूलाई विश्वासमा लिन्छन्। नयाँ आयाम थप्न सक्षम हुन्छन्। यस्तो चर्चाले उनीहरूले गर्ने कामको इज्जत र पहिचान बढाउँछ। संस्थाले गर्ने उत्तिनै लगानीले प्रतिफल बढाउँछ। उत्पादनको मूल्य अभिवृद्धि हुन्छ। अर्थात् सेवाको मूल्य बढ्छ। मूल्य सँधै मुद्रामा मात्र गणना हुन्छ। कतिपय सामाजिक सद्भाव चेतना र विकासका लागि गरिने मुनाफा रहित कामहरू पनि हुन्छन्। यस्तोमा भनी प्रभाव अभिवृद्धि।

अर्को व्यापक चर्चामा आएको

शब्द छ - आउट सोर्सिङ्ग। यसको अर्थ हो आफ्नो कामका लागि बाहिरी क्षमताको प्रयोग गर्नु। आजको इन्टरनेटको जमानामा को कहाँ बसेर कसलाई सघाइरहेको हुन्छ भन्ने कुरा अपरम्पार भइसक्यो। उत्पादन कार्यमा सस्तोमा राम्रो स्तरको सामान एउटाले बनाउँछ र अर्कोले त्यसमा आफ्नो ट्रेडमार्क राखेर बेच्छ। बनाउनेले वस्तुको उत्पादनबाहेक अरू कुनै जिम्मा लिँदैन। आफ्नो ट्रेड मार्क राखेले त्यसको बजार, ग्राहक, ग्यारेन्टी आदि सबै चिजको जिम्मा लिन्छ। बजार व्यवस्था गर्नेले जहाँ जच्यो त्यहाँ सामान बनाएर ल्याउँछ र बेच्छ। यो त भयो बजार को कुरा। कानून र मानवअधिकारको कुरा हेरौं। अदालतहरूमा विश्वका उत्तम कानूनहरूको हवाला दिएर बहस हुन्छ। न्युयोर्कमा बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू संसारभर लागू हुन्छन्। जेनेभामा बनेको मानवीय कानूनले आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वमा गर्नुपर्ने व्यवहारलाई निर्देशित गर्छ। संसारको एउटा कुनामा विकसित ज्ञान र क्षमताले अर्को कुनाको समाजलाई झक्झक्याउँछ। राष्ट्रिय कानून र व्यवहारले अपेक्षित प्रतिफल दिन सकेन भने वाहिरको ज्ञान र क्षमताको प्रयोग गरिन्छ। राष्ट्रिय अदालतले न्याय दिन सकेन भने अन्तर्राष्ट्रिय न्यायिक उपचारको ढोका खुल्छ।

आजको पुस्ता जुनसुकै पेशामा संलग्न भए पनि उसका लागि मूल्य अभिवृद्धि चुनौती हो भने बहिरङ्ग प्रयोग अवसर। यसलाई आधुनिक ज्ञानसङ्गत र आफ्नो विवेकका आधारमा सदुपयोग गर्नुपर्छ।

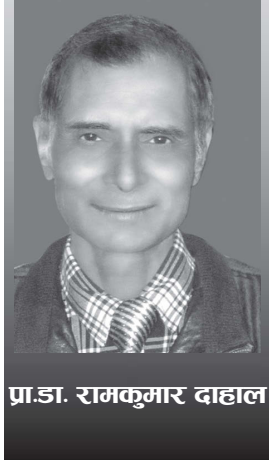

सुबोधराज प्याकुरेल

कानून र मानवअधिकारको कुरा हेरौं। अदालतहरूमा विश्वका उत्तम कानूनहरूको हवाला दिएर बहस हुन्छ। न्युयोर्कमा बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरू संसारभर लागू हुन्छन्। जेनेभामा बनेको मानवीय कानूनले आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वमा गर्नु पर्ने व्यवहारलाई निर्देशित गर्छ।

नेपालमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास

लोकतन्त्र जनताद्वारा जनताकै हित र भलाइका लागि गरिने शासन पद्धति भएका हुनाले यसमा सबै वर्गका जनताको न्यायोचित प्रतिनिधित्व र सहभागिता हुने गर्दछ। मानवअधिकारको संरक्षण, नेतृत्व जनताप्रति उत्तरदायी हुने र जनताले आफ्ना विचार खुलेर र निर्भयतापूर्वक राख्न पाउने सवैधानिक र व्यवहारिक व्यवस्था यसै पद्धतिमा हुने हुनाले यसको माग विश्वव्यापी रूपमा हुन गएको छ।

प्रा.डा. रामकुमार दाहाल

१. पृष्ठभूमि

आजको २१ औं शताब्दीको युग लोकतन्त्रको युग हो। नागरिक स्वतन्त्रता, आमसहभागिता र न्यायोचित प्रतिनिधित्वको लागि विश्वका विभिन्न मुलुकमा विभिन्न किसिमका राजनीतिक आन्दोलनहरू भएका छन्। लोकतन्त्रको चौथो लहर (Fourth wave of Democracy) का रूपमा स्वीकारिने हाल मध्यपूर्वका मुस्लिम राष्ट्र (इजिप्टदेखि लिबियासम्म) मा भएका राजनीतिक आन्दोलनहरू लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको स्थापना, बहाली या पुनर्बहालीका लागि नै भएका हुन्। तेश्रो विश्वको एक विकासशील या अर्ध भन्ने हो भने चौथो विश्वको एक अति गरीब मुलुक (Poorest among the poor in the Fourth World) का रूपमा नेपालमा लोकतान्त्रिक अभ्यासको आफ्नै किसिमको विशेषता र इतिहास रहेको छ।

नेपालको लोकतान्त्रिक आन्दोलनको प्रकृति, विशेषता र इतिहासको व्याख्या-विश्लेषण गर्नुपूर्व यहाँ लोकतन्त्रको संक्षिप्त परिचय, यसका मौलिक विशेषता र मूलभूत र विश्वव्यापी स्वीकृत मान्यताका विषयमा संक्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. लोकतन्त्रको अवधारणा, विशेषता, मूल्य र मान्यता

लोकतन्त्रलाई यसका विशेषज्ञ, राजनीतिशास्त्री र संविधानविद्हरूले आ-आफ्नै किसिमले परिभाषित गर्ने प्रयास गरे तापनि यो जनताद्वारा र जनताकै हितमा

गरिने जनताको अत्यधिक सहभागिता र प्रतिनिधित्व भएको उच्चकोटीको र सुन्दर राजनीतिक व्यवस्था या जीवन पद्धति या शैली हो। लोकतन्त्रका स्वीकृत विश्वव्यापी मान्यता र विशेषतामा विविध कुराहरूलाई समावेश गरिएको छ जसमा मूलरूपमा मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन, राजनीतिक दलको उपस्थिति, कानुनी शासन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, बहुदलवादको सम्मान, आर्वाधिक प्रतिस्पर्धात्मक र निष्पक्ष निर्वाचन, सक्षम नागरिक समाजको विद्यमानता, सार्वजनिक क्षेत्रको उचित र समयोचित व्यवस्थापन, विकेन्द्रीकरण, स्थानीय लोकतन्त्र र सुशासन, सभ्य र सुसंस्कृत राजनीतिक संस्कृतिको विकास, संवैधानिक शासन, संविधानको सर्वोच्चता, द्वन्द्व व्यवस्थापनका संयन्त्रको विद्यमानता र शान्तिमा जोड जस्ता विषयवस्तु मूलरूपमा रहेको पाइन्छ। विश्वमा लोकतन्त्रका आफ्नै किसिमका नमुना रहेका छन्। यूरोप, अमेरिका र तेश्रो विश्वमा आफ्नै किसिमका लोकतान्त्रिक पद्धति देखिन्छन् (David Held, 1995)। यी विभिन्न प्रारूपका लोकतन्त्रको भविष्य पनि आफ्नै किसिमको रहेको छ (David Held, 1993)। पश्चिमी उदारवादी प्रजातन्त्र (Liberal Democracy) र सामाजिक प्रजातन्त्र (Social Democracy) का आफ्नै किसिमका विशेषता रहेका छन् (FES, 2007)। पश्चिमी उदारवादी प्रजातन्त्र (Liberal Democracy) मा बजार (Market) को आधिपत्य र असमन्वीत स्वतन्त्र, खुला अर्थव्यवस्था र उत्पादनमा मात्र जोडमा दिने गरिन्छ। राजनीतिक हिसाबले

यो पद्धतिले लोकतन्त्रमा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, नागरिक र राजनीतिक अधिकारमा अत्यधिक जोड र आधारभूत सामाजिक सुरक्षामाथि जोड दिइने गरिन्छ। असमन्वित स्वतन्त्र र खुला अर्थव्यवस्था अवलम्बन गरिने हुनाले यस लोकतान्त्रिक पद्धतिमा सक्षम र सुविधाप्राप्त व्यक्ति धनाढ्य -उदाहरण -विलगेट्स) बन्नसक्छ। सक्षम र सुविधा प्राप्त नभएका व्यक्ति सडकका मान्ने हुन वाध्य हुन्छन्। आधारभूत सामाजिक सुरक्षाको मात्र व्यवस्था हुने र राज्य एक सबल लोककल्याणकारी राज्यका रूपमा प्रस्तुत नहुने हुनाले यस पद्धतिमा धनी र गरीबबीचको खाडल अत्यन्त फराकिलो हुने गर्दछ।

केही युरोपेली मुलुकले प्रयोगमा ल्याएका सामाजिक लोकतन्त्र उदारवादी लोकतन्त्र धेरै अर्थमा फरक छ। सामाजिक लोकतन्त्रमा बजारको सट्टा राजनीतिको आधिपत्य हुने र समन्वित सामाजिक बजार अर्थतन्त्र विद्यमान हुने, नागरिक र राजनीतिक अधिकारमा मात्र केन्द्रित नभै संयुक्त राष्ट्रसङ्घले प्रतिपादन गरेका सबै पाँच किसिमका मानवअधिकारको सम्बर्द्धनमा जोड दिइने र व्यक्तिगत प्रयासका सट्टा सामूहिक उत्तरदायित्व (Collective Responsibility) लाई प्राथमिकता दिइने गरिन्छ। यस पद्धतिमा व्यक्तिलाई अत्यधिक स्वतन्त्रता दिनुको सट्टा उत्पादन र सामाजिक उद्देश्यहरू बीच सन्तुलन कायम गर्न विशेष जोड दिइन्छ, राज्य एक लोक कल्याणकारी राज्यका रूपमा प्रस्तुत हुने गर्दछ। जसले गर्दा धनी र गरीबबीचको खाडल कम फराकिलो हुने गर्दछ। आज विश्वका अधिकांश मुलुकले

यिनै कारणले गर्दा पश्चिमी उदारवादी प्रजातन्त्रभन्दा सामाजिक प्रजातन्त्र (Social Democracy) रूचाएका छन् (एफ.इ.एस., २००७:३०)। हन्टिङ्गटन (Huntington, 1991) जस्ता विद्वान्ले “लोकतन्त्रको तेश्रो लहर” (Third Wave of Democracy) को समेत चर्चा गरेका छन्। लोकतन्त्रका विशेषज्ञहरूले हाल मध्यपूर्वका मुस्लिम राष्ट्रमा चलेका लोकतन्त्रका आन्दोलनलाई लोकतन्त्रको चौथो लहर (Fourth Wave of Democracy) का रूपमा समेत स्वीकार्न सकिने बताएका छन्।

३. लोकतन्त्रको आवश्यकता

लोकतन्त्र जनताद्वारा जनताकै हित र भलाइका लागि गरिने शासन पद्धति भएका हुनाले यसमा सबै वर्गका जनताको न्यायोचित प्रतिनिधित्व र सहभागिता हुने गर्दछ। मानवअधिकारको संरक्षण, नेतृत्व जनताप्रति उत्तरदायी हुने र जनताले आफ्ना विचार खुलेर र निर्भयतापूर्वक राख्न पाउने संवैधानिक र व्यवहारिक व्यवस्था यसै पद्धतिमा हुने हुनाले यसको माग विश्वव्यापी रूपमा हुन गएको छ। माथि उल्लेखित लोकतन्त्रका विशेषता, मूल्य र मान्यता प्राप्तिका लागि समेत विश्वका विभिन्न मुलुकका जनताले राजनीतिक आन्दोलन गर्दै आएका छन्। नेपालमा पनि २००७ सालदेखि २०६२/६३ को जनआन्दोलनसम्म आइपुग्दा विभिन्न लोकतान्त्रिक आन्दोलन भएका छन् जसले जनताका स्वतन्त्रतालाई प्रत्याभूति गर्ने प्रयत्न गर्दै नेतृत्वलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने प्रयास गरेका छन्।

४ लोकतन्त्रका खराबीहरू

राजनीतिक शास्त्रीहरूले लोकतन्त्रका खराब पक्षका विषयमा औल्याएका छन्। यसका प्रमुख कमजोरीहरूमा यसमा बहुमतको आडमा जे पनि निर्णय हुने, दलीय आधारमा अक्षम व्यक्तिहरू पनि निर्वाचित हुने, दललाई आर्थिक सहयोग (चन्दा) प्रदान गरेकै आधारमा कुख्यात अपराधीहरू समेत राजनीतिमा हावी हुने, राजनीतिमा अपराधीकरण (Criminalization of Politics) बढ्ने, अपराधको राजनीतिकरण हुने (Politicization of Crime), बढी

स्वतन्त्रताका कारण अनावश्यक माग हुनसक्ने आदि रहेका छन्। लेकी (Leckey) ले लोकतन्त्रमा गरीब, अक्षम र अज्ञानीको शासन समेत हुनसक्ने कुरा औल्याएका छन्। यसलाई पशुहरूको, पशुहरूद्वारा र पशुहरूले गर्ने शासन (Democracy is a Government by the Cattle, for the Cattle and of the Cattle) या मूर्खहरूको, मूर्खहरूद्वारा र मूर्खले गर्ने शासन (Democracy is a government by the fool for the fool and of the fool) समेत मान्ने गर्दछन्। चर्चिलले लोकतन्त्रलाई राम्रोसँग प्रयोग गर्न नसके यो सबभन्दा खराब किसिमको शासन पद्धति हुने कुराको चर्चा गरेका छन्। यसले सङ्ख्यात्मक कुरामा मात्र जोड दिने गर्दछ। लोकतन्त्रलाई जसले जे गर्न मन लाग्यो त्यो गर्न पाउने व्यवस्थाका रूपमा समेत लिइएकोले यस पद्धतिमा स्वतन्त्रताको दुरुपयोग समेत हुने गर्दछ। नेपालमा पनि लोकतान्त्रिक अभ्यासका क्रममा यसका अनेक कमीकमजोरीहरू देखिएका छन्। संविधान समयमै निर्माण हुन सक्नु, मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्व नहुनु, सङ्क्रमणकाल लम्बिनु आदिले यस क्षेत्रमा विभिन्न चुनौती प्रस्तुत गरेको छ।

५ लोकतन्त्रको सफलताका लागि चाहिने पूर्वशर्त (Preconditions / Prerequisites for the Successful Working of Democracy)

राजनीतिक शास्त्रीहरूले लोकतन्त्र सफल हुनका लागि निश्चित पूर्वशर्त हुनुपर्ने कुराको चर्चा समेत गरेका छन्। यी तत्वहरूमा राजनीतिक दलको उपस्थिति, राष्ट्रिय चरित्रको विद्यमानता, सम्पन्न आर्थिक व्यवस्था, शिक्षित एवम् क्रियाशील नागरिकको उपस्थिति, सुदृढ नागरिक या मानवअधिकारको स्थिति, समान कानुनी व्यवहार, नागरिक संस्कार, सदाचारलाई प्रोत्साहन, विकसित र स्वतन्त्र आमसञ्चारका साधन, विकसित स्थानीय स्वायत्त शासन, लिखित संविधान, स्वतन्त्र न्यायपालिका, विकसित र सक्षम नागरिक समाज, शहरीकरण र औद्योगिकीकरण र विकासका पूर्वाधारको विद्यमानता आदि विविध तत्व रहेका छन्। तेश्रो विश्वका विकासशील मुलुकमा लोकतन्त्रको संस्थागत

विकास हुन नसक्नुका पछाडि कमजोर अर्थव्यवस्था लगायत माथिका विविध तत्व जिम्मेवार रहेको बताइन्छ।

६. नेपालमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास

नेपालमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको आफ्नै किसिमको इतिहास रहेको छ। सन् १८४६ मा कोत हत्याकाण्डपछि श्री ३ राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर कुँवरले स्थापना गरेको पारिवारिक र जहानीया शासन विरुद्ध तत्कालीन युवा क्रान्तिकारी लखन थापा जस्ताले नै निरङ्कुशता विरुद्धको आन्दोलनको विजारोपण गरेका थिए। २००७ सालको राणा शासन विरुद्धको आन्दोलनमा प्रजा परिषद्, नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा जस्ता विभिन्न राजनीतिक दलको नेतृत्वमा जनताले सहभागिता जनाएका थिए। यथार्थमा भन्ने हो भने यो नै नेपालको पहिलो सङ्गठित लोकतान्त्रिक आन्दोलन थियो। त्रिपक्षीय दिल्ली सम्झौताद्वारा टुङ्गिएको यस आन्दोलनले पूर्णता नपाएको भन्दै यसका विरुद्ध आन्दोलन जारी राख्ने एक समूह भए तापनि यस आन्दोलनले नेपालमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन ल्याएको थियो (देवकोटा, १९७९)। श्री ३ को स्थापना श्री ५ कार्यपालिका प्रमुखका रूपमा रहने भए तापनि राजा त्रिभुवनकै पालामा पनि उनले नै प्रतिबद्धता जाहेर गरेको “संविधानसभाले निर्माण गरेको लोकतान्त्रिक संविधान” द्वारा मुलुक शासित हुने भनिए तापनि राजा त्रिभुवन र महेन्द्र दुवै यसका लागि तयार देखिएनन्। लोकतन्त्रकै अभ्यास (२००७-२०१७) का क्रममा मुलुक राजाद्वारा प्रदत्त संविधान (२००७ र २०१५) द्वारा शासित हुनपुग्यो। २०१७ सालमा राजा महेन्द्रद्वारा संसद्का साथै निर्वाचित सरकारको विघटन गरी दलीय व्यवस्थाबाट प्रतिबन्ध लगाई मुलुकको हावापानी सुहाउँदो भनिएको निर्दलीय चरित्रको पूर्वीय प्रजातन्त्र लादने कार्य भयो। २०१७-२०४६ का अवधिमा लोकतन्त्र पुर्नबहालीका लागि अनेक प्रयास भए। सञ्चालन २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन, नेकपा, नेका र अन्य दलले देशभित्र र देशबाहिर सञ्चालन गरेका राजनीतिक विरोधका स्वर यसैका उदाहरण हुन्। नेका र सातवटा समूहहरू मिलेर बनेको संयुक्त वाममोर्चा र अन्य दलले सञ्चालन गरेको २०४६ सालको

जनआन्दोलन नेपालमा लोकतन्त्र पुर्नबहालीका लागि गरिएको एक सङ्गठित प्रयास थियो। यस लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा जनताले राजाको निरङ्कुशता र निर्दलीय पञ्चायती भनिएको अलोकतान्त्रिक व्यवस्था विरुद्ध आवाज उठाएका थिए, जसले अन्ततः सक्रिय राजतन्त्र र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य गरी बहुदलीय व्यवस्थाको पुर्नबहाली गऱ्यो। नेपालको दोश्रो लोकतान्त्रिक अभ्यास (सन् १९९०-२००२) का क्रममा विभिन्न जननिर्वाचित सरकार गठन भए जसले जनताका लागि कार्य गर्ने प्रयास गरे। सन् २००२ पछि राजा ज्ञानेन्द्रले आफू सक्रिय राजा हुने प्रयत्नकै क्रममा फरबरी २००५ मा आफ्नो हातमा सत्ता लिएपछि नेपालका राजनीतिक दल, नागरिक समाज, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-सङ्गठन, वर्गीय र व्यवसायिक सङ्गठन, राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरू, सचेत नागरिक र जनसमुदायले राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनको अन्त्य र लोकतन्त्रको पुर्नबहालीका लागि २०६२/६३ (अप्रिल २००६) को आन्दोलन गरे। जसको परिणामस्वरूप मुलुकमा लोकतन्त्रको पुर्नबहाली भयो। नेकपा माओवादी समेत सम्मिलित भएको सरकार गठन भइ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ समेत निर्माण भइ कार्यान्वयनमा आयो। अप्रिल १, २००८ मा मुलुकमा संविधानसभाको निर्वाचन भयो। नेकपा माओवादी, नेका, नेकपा एमाले जस्ता दलहरू संविधान सभाभित्र प्रमुख दलका रूपमा देखा परे। दुई वर्षभित्र र सो अवधि समाप्त भएपछि २०६८ जेठ १४ गते समाप्त हुने गरी थप एक वर्षको म्याद थपियो। संविधानसभा हाल संविधान बनाउने कार्यमा जुटेको भए तापनि प्रमुख राजनीतिक दलबीचको खिचातानी, शक्ति सङ्घर्ष, प्रमुख राजनीतिक विषयहरूमा सहमति हुन नसकेको जस्ता दर्जनौं कारणले गर्दा संविधानसभाले समयमै एक पूर्ण संविधान बनाउने सक्ने सम्भावना कम देखिएको छ। जनता संविधानसभाको पुनः एक वर्ष म्याद थप्ने पक्षमा नदेखिए तापनि ०६८ जेठ १४ गते भएको पाँचबुँदे सहमति अनुरूप शान्तिप्रक्रिया तीन महिनाभित्र सम्पन्न गरेर त्यसपछिको तीन महिनाभित्र संविधान निर्माण गर्ने तीन दलीय सहमति भएको छ। त्यो सहमति भएको एक महिना बितिसक्दा पनि

शान्ति प्रक्रियाका कतिपय विषयमा सहमति हुन नसकेका कारण पुन निर्धारित समयमा संविधान निर्माण हुनेमा दलहरू स्वयं आशङ्कित हुन थालेका छन्।

७. नेपालका लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा जनताको सहभागिता

राणा विरोधी २००७ सालको आन्दोलनदेखि लिएर २०६२/६३ सालको आन्दोलनसम्मका विविध लोकतान्त्रिक आन्दोलनहरूमा नेपाली जनता, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सचेत जनता (Critical Mass), जनवर्गीय सङ्गठनहरू, राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरू आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे। २००७सालको आन्दोलनमा प्रमुख खेलाडी राजनीतिक दल थिए भने २०१७ साल र त्यसपछिका लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा राजनीतिक दल लगायत माथिका सबैले महत्त्वपूर्ण र सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरे। सर्वसाधारण जनताले आन्दोलनकारीहरूलाई समर्थन गरेर, विरोधका कार्यक्रममा सहभागी भएर, सरकारप्रति असहयोग जनाएर, सरकारविरोधी बन्द हडताल जस्ता विविध विरोधमूलक राजनीति (Oppositional Politics) मा सक्रिय सहभागिता जनाएर आफ्नो संलग्नता जाहेर गरेका थिए। संविधानसभाले समयमै संविधान बनाउने नसकेको अवस्थामा पनि जनताले यसको विरोध नगरेको होइन।

८. नेपालका लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा व्यापक जनसहभागिता हुने कारणहरू

समाज परिवर्तनशील हुने हुनाले एवम् मानिस एक सामाजिक प्राणी भएकोले ऊ सधैं नवीन परिवर्तनको पक्षधर हुने गर्दछ। यस्तो परिवर्तनको चाहना कुनै पनि लोकतान्त्रिक आन्दोलनको एक प्रमुख पक्ष हुने गर्दछ। नेपाल पनि यसको अपवाद होइन।

नेपालका २००७, २०१७, २०३६, २०४६ र २०६२/६३ सालका आन्दोलनहरूमा नेपाली जनताको सहभागिता हुने अनेक कारणहरू थिए। राणा शासनको अन्त्य र लोकतन्त्रको बहाली २००७ सालको आन्दोलनको प्रमुख कारण थियो भने दलीय व्यवस्थाको पुर्नबहाली २०१७ सालको आन्दोलनको प्रमुख कारण थियो। निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था र राजाको

निरङ्कुशताको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्थाको पुर्नबहाली २०४६ सालको जनआन्दोलनको मूल एजेन्डा रहेको थियो। २०६२/६३ को आन्दोलन राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनको अन्त्य र लोकतन्त्रको पुर्नबहालीमा केन्द्रित थियो। यी विभिन्न आन्दोलनको पृष्ठभूमि र प्रकृति फरक-फरक भए तापनि यिनीहरूमा व्यापक जनसहभागिता लोकतन्त्रकै पुर्नबहालीका लागि भएको थियो। २०६२/६३ को आन्दोलन राज्यको पुनःसंरचना, सङ्घीयता, समावेशी लोकतन्त्र, न्यायोचित प्रतिनिधित्व र सहभागिता, गणतन्त्र, धर्मनिरपेक्षता जस्ता विविध राजनीतिक कार्यसूचिमा केन्द्रित थिए। नेकपा माओवादीले यिनै राजनीतिक कार्यसूचिलाई सक्रियताका साथ उठाएको थियो, जसलाई अप्रिल २००६ को जनआन्दोलनपछि अधिकांश ठूला दलहरूले समेत उठाउँदै आएका छन्।

९. नेपाली लोकतन्त्रका उपलब्धि र सकारात्मक पक्ष

नेपालमा राजनीतिक दलहरू मिलेर कार्य गरेको अवस्थामा नेपाली लोकतन्त्रले ऐतिहासिक उपलब्धि समेत हासिल गरेको देख्न सकिन्छ। २०६२/६३ को आन्दोलनको सफलता र लोकतन्त्रको पुर्नबहाली, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को निर्माण र कार्यान्वयन, सात दलीय सरकार र नेकपा माओवादीबीच सहमति, नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष, “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र” बनाइनु, गणतन्त्रको संस्थागत विकास, संविधान सभाभित्र विस्तृत सहभागिता र संविधान निर्माणमा बृहद् छलफल जस्ता नेपाली लोकतन्त्रका अति नै महत्त्वपूर्ण र सकारात्मक पक्ष हुन्। राजनीतिक दलहरू मिलेर कार्य गर्दा यस्ता उपलब्धि हासिल हुन पुगे भने उनीहरूबीच अनावश्यक वैमनस्यता, विवाद र द्वन्द्व हुँदा मुलुकले अति नै ठूलो कष्टसमेत भोग्नु परेको छ। प्रधानमन्त्री चयनका लागि मुलुकले लामो समय खर्चिनु पर्‍यो। संविधानसभाभित्रका विवादहरूलाई दलले मिलाउन सकेको स्थिति छैन। एक लोकतान्त्रिक संविधान बनाउने जिम्मा लिएको संविधानसभालाई राजनीति गर्ने थलो र एक व्यवस्थापिकाका रूपमा मात्र लिइयो। व्यवस्थापिकाको अधिकारलाई बेवास्ता गरी केही राजनीतिक दलका नेताले

मात्र सदनबाहिर निर्णय गर्ने पद्धतिको विकास हुनाले लोकतन्त्र अष्टेरो अवस्थामा पर्न सक्ने देखिन्छ।

सन् १९९० पछि नेपालको लोकतन्त्रले आफ्नै किसिमले कार्य गरेको छ। सन् २००६ पछि नेकपा माओवादी र नेपाल सरकारबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई शान्तिपूर्ण तरिकाले मुलुकको लोकतन्त्र अगाडि बढेको छ। नेपालमा राजनीतिक चेतनाको स्तर (खासगरी सन् १९९६ पनि माओवादी जनयुद्ध सुरु भएपछि) अत्यधिक रूपमा बढेको र दक्षिण एसियाकै एक सचेत मुलुकमध्येको एक मुलुकका रूपमा स्थापित हुनपुगेको छ। मानवअधिकार, विभिन्न क्षेत्र (बालक, मजदुर, महिला, उपेक्षित समूह, भाषिक जातीय समूह, दलित जनजाति) का जनता आफ्ना अधिकारका विषयमा सचेत भएका छन् र आफ्ना अधिकारको खुलेर वकालत मात्र गर्न थालेका छैनन् आफ्ना मागप्रति समर्थन जुटाउन विभिन्नरूपमा आन्दोलन पनि गर्दै आएका छन्। अन्तरिम संविधान २०६३ ले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको समेत व्यवस्था गरेर जनताको मानवअधिकार संरक्षण गर्ने जिम्मा दिएको छ। आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृति, क्षेत्रीय आदि विविध विशेषता, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नमा जुटेका छन् र आफ्नो स्वतन्त्र पहिचान (Identity Politics) निर्माण गर्न प्रयत्नशील छन्। मुलुकमा राज्यको पुनसंरचना, सङ्घीयता, प्रतिनिधित्व, सहभागिता जस्ता विविध राजनीतिक मुद्दा उठेका छन् र राजनीतिक दलले जनतालाई यी विषयमा (खासगरी नेकपा माओवादीले) आफ्नै किसिमले सामाजिकरण (Socialization) र राजनीतिक प्रशिक्षण प्रदान गर्ने गरेका छन्। संविधानसभाको निर्वाचनपछि समावेशिता (Inclusiveness) मा समावेशी लोकतन्त्र (Inclusive Democracy) ले प्रश्रय पाएको छ र विगतका वर्षहरूमा ४/५ दलको मात्र एकाधिकार हुने संविधानसभा अब २७ साना-ठूला दलको र महिला दलित आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुसलमान, सीमान्तीकृत र विकासमा पछि परेका सबै क्षेत्रका जनता सहभागिता भएको एक समावेशी सभा र

व्यवस्थापिका बन्न पुगेको छ।

उदारवादी खुला राजनीतिक व्यवस्था भएका कारण नेपाली नागरिकले स्वतन्त्रतापूर्वक राजनीतिक दल स्थापना गरी आफ्ना जायज मागको वकालत गर्ने राजनीतिक अवसर प्राप्त गरेका छन्। यसले लोकतन्त्रको शान्तिपूर्ण अभ्यासमा सहयोग पुगेको छ। साथै यसले आफ्ना मुद्दा र सरोकारका विषय शान्तिपूर्ण तरिकाले उठाउने अभ्यासको समेत विकास भएको छ।

जनताले चुनेका प्रतिनिधिले नै प्रथम पटक जनताका लागि संविधान निर्माण गर्ने राजनीतिक अभ्यास सुरु भएको छ र संविधानसभाले २०६८ जेठ १५ सम्म लोकतान्त्रिक संविधान बनाइसक्नु पर्ने कायदेशम्यान्डेट पाएको थियो। मुलुकमा १० वर्ष चलेको जनयुद्ध नेकपा माओवादी र नेपाल सरकारबीच हस्ताक्षर भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतापश्चात् नेपालमा विदेशी राष्ट्रको सहयोग पनि अत्यधिक रूपमा बढेको छ। यस्तो सहयोग द्वन्द्वव्यवस्थापन, आर्थिक, सामाजिक विकास र रूपान्तरण, द्वन्द्वपीडितहरूको व्यवस्थापन, आर्थिक पूर्वाधार निर्माण गर्न आदि विविध क्षेत्रमा आएको छ। यी सबै कुरा र सहयोगलाई नेपालले एक अवसर (Opportunity) का रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने र यसले नेपाललाई हित समेत गर्ने छ। द्वन्द्वपश्चात्को व्यवस्थापन (Post Conflict Management) जस्ता कुरामा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायले सहयोगको हात बढाएका छन्। यस क्रममा नेपालले यी दातृ निकायबाट द्वन्द्वव्यवस्थापनका क्रममा विश्वका विभिन्न भागमा भएका राम्रा अभ्यास (Best Practices) हरू जान्ने र यी बारे अन्तरक्रिया गर्ने अवसर पाएका छन्। द्वन्द्व व्यवस्थापन र शान्ति अध्ययनका क्रममा धेरै नेपालीले देशभित्र र बाहिर यससम्बन्धी तालिम, प्रशिक्षण अध्ययन र अन्तरक्रिया गर्ने अवसर प्राप्त गरेका छन्। यसै क्रममा परिपुरण (Reparation), द्वन्द्व कालमा गुमेका वस्तु फिर्ता पाउने कार्य (Restitution), सुरक्षा क्षेत्रमा सुधार (Security Sector Reform) आदि विविध कुराको वकालत गरिनुका साथै तथ्य/सत्य

आयोग (Truth Commission), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिनका लागि आयोग (Commission for Disappearance) को स्थापना जस्ता कुरा पनि उठेका छन्।

हाल नेपालका मित्रराष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय दातृसमुदायले नेपालका विभिन्न कार्यमा चासो राखेका छन्। उनीहरूले नेपाललाई सहयोग गर्ने चासो देखाएका क्षेत्रहरूमा लडाकुको पुनर्स्थापना, द्वन्द्वकालमा नष्ट गरीएका विकासका पूर्वाधारको पुनर्निर्माण, सङ्क्रमणकालीन न्याय (Transitional Justice) आदि रहेका छन्। जसमा उनीहरूले लगानी गर्ने चासो देखाएका छन्। विश्व बैङ्कले द्वन्द्वकालमा ज्यान गुमाएका मृतकका हकदार (जसमा बढी उनीहरूका विधवा सम्मिलित छन्) लाई १ लाख रुपियाँका दरले र प्रत्येक विधवालाई २५ हजार रुपियाँका दरले आर्थिक सहयोग प्रदान गरेको छ। जसअनुसार १४ हजार भन्दा बढी मृतकका हकदार र ४ हजार भन्दा बढी विधवाले (जसको सङ्ख्या ९ हजार छ) ले यस्तो सहयोग प्राप्त गरीसकेका छन्।^१ यी सबै कुराहरू नेपाली लोकतन्त्रका उपलब्धि हुन् जसलाई नेपालले आफ्नो हितमा कार्य गर्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्छ। द्वन्द्वकालपश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय दातृनिकाय र नेपालका मित्रराष्ट्रहरूले तत्कालीन राहत (Interim Relief) प्रदान गर्न, सत्य उजागर गर्न र पीडितहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुविधा उपलब्ध गर्ने दिशामा राज्यलाई सिफारिस गरेको छ। नेपालले यी मित्रराष्ट्र र दातृनिकायका सहयोगलाई नेपालले आफ्नो पुनर्निर्माणमा लगाउने अवसरका रूपमा प्राप्त गर्न सक्छ।

१०. नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकासको मुद्दा

नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकासको मुद्दा अप्रिल २००६ पछिको नेपाली राजनीतिको मूल मुद्दा हो। नेपालमा लोकतन्त्रका लागि विभिन्न समयहरूमा विभिन्न आन्दोलन भए तापनि नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास भने हुन सकेन। २०६२/६३ को जनआन्दोलन र

१. नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, पुनर्स्थापना एकाई, बबरमहलका विभागीय प्रमुख श्री गणेशप्रसाद उपाध्यायद्वारा उपलब्ध गराइएको सूचनाको आधारमा।

संविधानसभाको निर्वाचन (अप्रिल १०, २००८) पश्चात् पनि यस दिशामा कुनै ठोस पहल भने हुन सकेन। नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास नहुनुका अनेक कारणहरू रहेका छन्। यसमध्ये राजनीतिक कारण मूलरूपमा जिम्मेदार रहेको छ। लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका प्रमुख राजनीतिक खेलाडीहरू नै नेपालमा लोकतन्त्रलाई बलियो पार्ने कार्यमा संवेदनशील देखिएका छैनन्। जनताप्रति उत्तरदायी र जबाफदेही हुनुपर्ने उनीहरूले यसलाई विर्सका छन्। राजनीतिक दलहरूबीच शक्ति, कुर्सी र सत्ताका लागि सङ्घर्ष अन्तरदलीय र दलभित्रका सङ्घर्ष (Inter and Intra-Party Conflicts), राजनीतिक संस्कारको कमी, राजनीतिक स्थायित्वको कमी, अस्वस्थ राजनीतिक प्रतिस्पर्धा, संविधानसभामा समग्रै संविधान नबनाइनु, राजनीतिक दलहरूबीच राष्ट्रिय हितका सबालहरूमा समान र साभा अवधारणा नबन्नु, मुलुकभित्रको आतङ्कवाद र शान्ति सुरक्षाका मुद्दा, द्वन्द्व जस्ता अनेक कारणले गर्दा नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुनमा अनेक बाधा अवरोध सृजना हुनुपुगेका छन्। घरेलु द्वन्द्व र राजनीतिक विरोध (धर्ना, बन्द, जुलुस आदि) का कार्यक्रमले पनि लोकतन्त्रलाई अप्ठ्यारो स्थितिमा पुऱ्याएको छ। नेपालमा सुशासन कायम हुन नसक्नाले पनि यस क्षेत्रमा समस्या उत्पन्न हुन गएको छ (दाहाल, १९९७)। नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुनसक्नुका पछाडि आर्थिक कारण पनि जिम्मेवार रहेको छ।

मुलुकमा सन् १९९५ पछि सञ्चालन गरिएको हिंसात्मक द्वन्द्व, देशभित्र सङ्घीयता, राज्यको पुनसंरचना, प्रतिनिधित्व, सहभागिता आदिका नाममा सञ्चालन गरीएका विभिन्न आन्दोलन, लगातार बन्द, हडताल, असुरक्षा आदिका कारण मुलुकको अर्थतन्त्र धरासायी भइसकेको छ। विद्यमान उद्योगधन्दाको स्थिति राम्रो छैन भने अधिकांश उद्योग राजनीतिक कारणले गर्दा बन्द भैसकेका छन्। विदेशबाट नेपाली कामदारले पठाएका पैसा (Remittances) का भरमा मुलुक चलिरहेको छ। मुलुकको

कमजोर आर्थिक स्थितिका कारण पनि नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुन सकेको छैन। त्यस्तै गरी यसका लागि सामाजिक, सांस्कृतिक कुराहरू पनि जिम्मेदार देखिन्छन्।

नेपाली समाजमा युगौंदेखि विद्यमान सामाजिक एकता, भाषा, धर्म, संस्कृति र हालका दिनमा विभिन्न राजनीतिक मुद्दाहरूका कारण खण्डित र टुक्रा-टुक्रा हुँदै गइरहेको छ। नेपालमा हाल भाषिक, धार्मिक र जातीय आधारमा सङ्घीयताको निर्माण हुनुपर्ने कुरा पनि तीव्र रूपमा चलिरहेको छ। नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास गर्नका लागि विदेशी शक्तिको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ। तर, नेपालमा बढ्दो विदेशी शक्तिको चलखेल, उनीहरूका स्वार्थअनुसार मुलुक सञ्चालित हुने, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरूको नेपालमा बढ्दो प्रतिस्पर्धा र निकटतम् छिमेकी मुलुकबीचको नवीन ढङ्गको प्रतिस्पर्धा जस्ता कुराले पनि नेपालको लोकतन्त्रलाई प्रभावित तुल्याएको छ (Dahal, 2010 : 71-90). नेपालमा लोकतन्त्रलाई साँच्चै संस्थागत गर्ने हो भने नेपालका निकटतम् छिमेकी मुलुक, महाशक्ति राष्ट्र, शक्ति राष्ट्र, अन्तर्राष्ट्रिय दाता समूह (International Donor Community), बैङ्किङ समूह (Banking Groups) संयुक्त राष्ट्र सङ्घका एजेन्सी, विदेशी नियोग सबैको नेपाली लोकतन्त्रप्रति सकारात्मक सोच हुन जरुरी छ र उनीहरूले सोही अनुरूप कार्य गर्नु पर्ने समेत देखिन्छ।

मुलुकभर मानवअधिकारको कमजोर स्थिति, बढ्दो भ्रष्टाचार, भ्रष्टाचारको राजनीतिक संरक्षण, बढ्दो सङ्क्रमणकालीन अवधि, सङ्क्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तमा व्यवहारमा उतार्न नसक्नु विद्यमान दण्डहीनताको स्थिति, शान्तिप्रक्रिया निष्कर्षमा पुग्न नसक्नु, बढ्दो अपराधीकरण, अधिकारको दुरुपयोग, गैरराजनीतिक संस्थाको अत्याधिक राजनीतिकरण आदिले पनि यस क्षेत्रमा अनेक बाधा अवरोध सृजना गरेका छन्। नेपालको दक्षिण भाग विशेषतः पूर्व-पश्चिम राजमार्ग दक्षिणका क्षेत्रमा सशस्त्र समूहका खुला सशस्त्र

गतिविधि, राज्यको अनुपस्थिति र कमजोर सुरक्षा स्थितिले गर्दा नेपालको लोकतन्त्रलाई ठूलो ठोस पुगेको छ। यस्ता सशस्त्र समूह पाँच दर्जनभन्दा बढी भएको बताइन्छ। यस्ता समूह (जसको कुनै राजनीतिक विचारधारा छैन र लुटपाट गरी अशान्ति मचाउन मात्र जसको कार्य हो) का सशस्त्र गतिविधिले नेपालमा सरकारको उपस्थितिमै प्रश्नचिह्नमात्र खडा गरेका छन्। यसले नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास र राजनीतिक स्थायित्वको दिसामा समेत गम्भीर चुनौती प्रस्तुत गरेका छन्।^१

सन् १९९० पछि नेपालमा निर्वाचित सरकारको गठन भई यिनीहरूले कार्य गर्दै आए पनि यिनीहरू जनताका समस्या, चाहना, माग आदि प्रति भने पूर्ण संवेदनशील हुन सकेनन् र जनताप्रति जिम्मेदार, जबाफदेही र उत्तरदायी हुन सकेनन्। सन् १९९५ मा नेकपा माओवादीले ४० सूत्रीय माग प्रस्तुत गरेका बेला तत्कालीन सरकारले मागहरूलाई सहानुभूतिपूर्वक विचार गरी पूरा गर्न सक्ने माग पूरा गरीदिएको भए नेपालले यत्रो ठूलो जनधनको क्षति व्यहोर्नुपर्ने थिएन। निर्वाचित सरकारको गैरजिम्मेवारी र गैरउत्तरदायीपूर्ण कार्यले मुलुकले यो ठूलो दुर्घटना र दुर्भाग्य भोग्नु पर्‍यो। यस द्वन्द्वकालमा १३ हजार भन्दा बढी मानिसले ज्यान गुमाए, १ हजार ३ सय २ व्यक्ति बेपत्ता पारिए, ७८ हजार व्यक्तिहरू विस्थापित भए जसमा १५ हजार परिवार परे, ५ हजार व्यक्ति अङ्गभङ्ग भए, १,४०० अपहरणमा परे, ९,००० महिला विधवा भए र उनीहरूको सिन्दूर पुछियो, ५,५०० विकासका पूर्वाधार नस्ट गरिए (जसमा प्रहरी चौकी, स्वास्थ्यचौकी, गाविस भवन, नगरपालिका भवन, विमानस्थलका टावर आदि सम्मिलित थिए)।^१ द्वन्द्वकालमा नेपालमा मानवीय र भौतिक क्षति, विनास हुन पुग्यो यसलाई जोगाउन नसक्नु नेपाली लोकतन्त्रको ठूलो असफलता थियो।

जनआन्दोलन (अप्रिल २००६) पछि नेपालमा अनेक नकारात्मक र विध्वंसतात्मक प्रवृत्तिले प्रश्रय पाएको छ। राज्यका सेनालाई निःशस्त्र गरी उनीहरूका

१. <http://www.satp.org/sattporgtp/Nepal/terroristoutfits/MAO.html>.

३. यो सूचना नेपाल सरकार शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालय, पुनस्थापना इकाईका विभागीय प्रमुख श्री गणेशप्रसाद उपाध्यायले यस अनुसन्धानकर्तालाई उपलब्ध गराउनु भएको हो। यो अनुसन्धानकर्ता यो तथ्याङ्क र अन्य विभिन्न सूचना प्रदान गर्ने गरेकोमा श्री उपाध्यायप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु।

हतियार ब्यारेकमा राखेपछि र सेनालाई परिचालन गर्न नसकिने भएपछि नेपालमा विद्रोही र आपराधिक गतिविधि र हिंसात्मक आन्दोलन अत्यधिक रूपमा बढेको छ। राज्य कमजोर भएको अवसर पारेर राजनीतिक दललगायत समाजका हरेक समूहले “आपना माग पूरा गर्ने यही सुवर्ण अवसर हो” भनी राज्यसँग अनावश्यक र राज्यको क्षमता र राज्यले आर्थिक भार वहन गर्नेभन्दा बढी माग गरी राज्यलाई दबाव दिइरहेका छन्। यी सबै घटना र राजनीतिक दलद्वारा व्यक्त गरिएका अनियन्त्रित महत्वाकाङ्क्षाले कमजोर नेपाली राज्यलाई अझ बढी कमजोर तुल्याएको छ। नागरिकमा राज्य, समाज र जनताप्रतिको दायित्व वहन नगर्ने तर अधिकारको मात्र माग गर्ने प्रवृत्तिले लोकतन्त्रको परिभाषामा नै प्रश्नचिह्न खडा भएको छ। देशभित्र विद्यमान अनुशासनहीनता (जे मन लाग्यो त्यो गर्न पाउने प्रवृत्ति) ले लोकतन्त्रलाई भिडतन्त्र (Mobcracy) तिर डोच्याएको छ। मुलुकको अर्थव्यवस्था दिन-दिनको राजनीतिक विरोध बन्द हडताल आदिका कारण खच्केको छ। यी विविध तत्व र कामदारको थप माग बन्द विरोधका कारण भएका उद्योगधन्धा, विदेशी लगानीमा स्थापित या संयुक्त लगानीमा स्थापित सम्पूर्ण उद्योग बन्द भैसकेका छन्। ५० लाखभन्दा बढी नेपाली नेपाल आमाको कारण छाडेर विदेशिन विवस भएका छन्। यो नेपाली लोकतन्त्रको ठूलो उपहास हो। मुलुकभित्र विद्यमान अपरिपक्व राजनीति (Immature Politics), कुनै ठोस आधार नभएको नेपालले एकैपटक लोकतन्त्र बाहेकको गणतन्त्र, सङ्घीय व्यवस्था र राज्यको पुर्नसंरचनाको अत्यधिक भार एकैपटक उठाउनु परेको छ। शिघ्र र आमूल परिवर्तन (Quick and Radical Transformation) का नाममा कमजोर नेपाली राज्यले क्रमसँगै यी भारवहन गर्न समर्थ भए तापनि एकैपटक भने वहन गर्न कठिन भएको छ। राजनीतिक दलहरू जनताका आँखामा छारो हाल्ने र सस्तो लोकप्रियता प्राप्त गर्ने प्रयोजनले राज्यले कार्यान्वयन गर्न सक्ने नसक्ने, वहन गर्न सक्ने नसक्ने विचारै नगरी यसको दुरगामी

परिणाम नै नहेरी संविधानभित्र पूरै विश्व अटाउने प्रयास गरीरहेका छन्। विश्वका सबै राम्रा कुरा राख्न खोज्दा संविधान एक कुरूप उँट बन्न नजाओस् राजनीतिक, प्रशासनिक र अन्य नागरिक क्षेत्रहरूमा आकासिंदो/बढ्दो भ्रष्टाचारले मुलुकलाई एक असफल राज्य (Failed State) तिर र कुशासन (Bad Governance) तिर धकेलिरहेको छ। अपराधको राजनीतिक संरक्षणले शान्ति सुरक्षाको स्थिति र राज्यको उपस्थितिमा प्रश्नवाचक चिह्न खडा भएको छ। सांसदहरू नै दलबलसहित एसएलसी जाँच दिन केन्द्रमा पुगेका घटनाहरू पनि छापामा देखा परे।

लोकतन्त्रको पुनर्वहाली पछि पनि नेपाली राजनीतिमा आपराधिक गतिविधिले प्रश्रय पाएको, अपराधको राजनीति संरक्षण, अपराधीहरूलाई राजनीतिक टाँचा लगाई ठूलो परिणाममा पार्टीलाई चन्दा प्रदान गरेको आधारमा उनीहरूलाई दलमा भव्य स्वागत गरिनु (Red Carpet Welcome) जस्ता विविध गतिविधिले राजनीतिक अपराधीकरण (Criminalization of Politics) र अपराधको राजनीतिकरण (Politicization of Crime) जस्ता कुराले प्रश्रय पाएको छ। यदि यस्ता कुराले थप प्रश्रय पाउँदै गरेमा मुलुकको राजनीति अपराधी गिरोहको हातमा जान सक्ने संभावना विज्ञले गर्न थालेका छन्। यस्तो परिस्थितिमा नेपाली राजनीतिक दल अति नै चनाखो भई दलीय शृद्धता कायम राख्न प्रयत्नशील हुनु पर्ने देखिन्छ।

एकथरि विद्वानहरू नेपालमा नेतृत्वको सङ्कट/खडेरी (Crisis of Leadership) परेको र दूरदर्शी र ओजस्वी नेतृत्व (Visionary or Charismatic Leadership) को सर्वथा अभाव भएको विचार व्यक्त गर्ने गर्दछन्। एक मुलुकले एक सफल नेताको नेतृत्वमा मात्र काँचुली फेर्न सक्छ। अक्षम नेतृत्वले देश र जनताको कल्याण, भलाइ र प्रगति गर्न सक्तैन।

नेपालका राजनीतिक दलहरूमिलेर काम गर्ने सकारात्मक सोच हुँदा मुलुकले असाधारण प्रगति देखेको छ। लगभग डेढ दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व सातदलीय सरकार र नेकपा

माओवादीबीचको वृहत् शान्ति सम्झौता २०६३ (२०६३/८/५) हतियार र सेना व्यवस्थापनको अनुगमन संझौता २०६३ (मार्ग २, २०६३) (शान्ति सचिवालय, २०६३ : १-३२), सात राजनीतिक दल (नेकपा माओवादीबीच भएको १२ बुँदे समझदारीपत्र (२०६२ मार्ग ७), नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीबीच दुई पक्षीय सहमतीद्वारा लागू गरीएका युद्धविराम आचारसंहिता (२०६३/२/१२), सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी) का शीर्ष नेताहरू बीच भएको आठ बुँदे समझदारी (२०६३/३/२), संयुक्त राष्ट्र सङ्घलाई नेपाल सरकारद्वारा प्रेषित र नेकपा माओवादी अलग-अलग (९ अगस्त २००६ र नोभेम्बर २१, २००६), पाँच बुँदेपत्र, सात दल र नेकपा माओवादीका शीर्ष नेताहरूको बैठकका निर्णय (कार्तिक २२, २०६३) आदि विभिन्न सहमति यसका उदाहरण हुन् (शान्ति समिति, शान्ति सचिवालय, २०६३ : १-६७)। तर संविधान सभा निर्वाचन (अप्रिल १०, २००८) र राजतन्त्रको उन्मूलन पछि भने राजनीतिक दलहरूले यसरी मिलेर कार्य गर्न नसक्नाले (संविधान समयमै नबनेको र प्रधानमन्त्री निर्वाचनमा ढिलाइ जस्ता) मुलुकले त्यस्तो उपलब्धि हासिल गर्न सकेन। व्यक्तिवादी सोचका कारण दलहरू दलभित्र अलमलिन र जनताका हितका लागि कम काम गर्ने प्रवृत्तिको विकासले लोकतन्त्रलाई सकारात्मक उर्जा मिल्न सकेन।

राजनीतिक दलका अपारदर्शी र गोप्य कार्य र सम्झौताले राजनीतिक दलप्रति जनतामा भ्रम विकास हुनसक्छ। त्यसैले यिनीहरूले आन्तरिक लोकतन्त्र (Inner Party Democracy), पारदर्शिता, सुशासन जस्ता कुरालाई जोड दिइ जनताको मन जित्ने, जनताप्रति जिम्मेदार र जबाफदेही हुने, उनीहरूका ईच्छा, आकाङ्क्षा र आवश्यकतालाई समयमै सम्बोधन गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्ने हुन्छ। राजनीतिक दलहरूले अपनाएको सैन्यकरण (Militarization) र सशस्त्र प्रतिस्पर्धाले नेपाली लोकतन्त्रको शान्तिपूर्ण चरित्रमाथि प्रश्नचिह्न समेत खडा भएको छ।^४ नेपालका राजनीतिक दलभित्र

४. नेपालका प्रमुख राजनीतिक दलका भातृ सङ्गठनहरू योङ्ग कम्युनिष्ट लिग(YCL), युथ फोर्स, युवा समूहजस्ता समूह समस्त एनेकपा माओवादी, नेकपा एमाले र नेकासँग आवद्ध छन्। नेपालका राजनीतिक दलले यस्ता समूह विस्तार गर्दै शान्तिपूर्ण विकासका सट्टा सैन्यीकरण (Militarization) लाई जोड दिँदै लगेका छन्।

सन् १९५० पछि
नेपालमा निर्वाचित
सरकारको गठन भई
यिनीहरूले कार्य गर्दै
आए पनि यिनीहरू
जनताका समस्या,
चाहना, माग आदि
प्रति भने पूर्ण
संवेदनशील हुन
सकेनन् र जनताप्रति
जिम्मेदार,
जबाफदेही र
उत्तरदायी हुन
सकेनन्।

विद्यमान विभिन्न फुट, अन्तरकलह र अन्तरदलीय विवाद (Intra-party conflicts and Interparty Conflict) र साम्यवादी दलहरू भित्र भएको राजनीतिक विचारधारात्मक द्वन्द्व र नेपालमा १० दर्जनभन्दा बढी साना-ठूला साम्यवादी दलहरू रहेका छन्।^५ यी सम्पूर्णलाई एक ठाउँमा राख्ने हो भने यिनीहरू नेपालका एक अति प्रभावशाली र शक्तिशाली दलका रूपमा स्थापित हुन सक्छन्। तर, यिनीहरू विभाजित हुनाले यिनीहरूको शक्ति उनीहरूको सङ्ख्यात्मक एकताका आधारमा कमजोर बन्न पुगेको छ। क्षेत्रीय, भाषिक, सांस्कृतिक, साम्प्रदायिक आदि विविध सङ्कचित भुकाव (Parochial Loyalty) आदिका आधारमा राजनीतिक दल स्थापना हुँदा यिनीहरूले सबल राष्ट्रिय व्यक्तित्व निर्माण गर्न अप्ठ्यारो हुन्छ। राजनीतिक विचारधाराका आधारमा एकताबद्ध दलहरूको दायरा फराकिलो हुन सक्छ।

नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास गर्नमा नागरिक समाज, दबाव र हित समूहले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन्। तर नेपालमा राजनीतिक विचारधाराका आधारमा विभाजित नागरिक समाज स्वभाविक रूपमा कमजोर बनेका छन्। मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको कमजोर स्थितिका कारण नागरिक जीवन, धनजन, आवागमन आदि अति नै कस्टप्रद बन्दै गएको छ। नेपाली लोकतन्त्रले मुलुकभरिका नेपाली जनतालाई शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूमि समयमै नदिने हो भने नेपाली लोकतन्त्र अति नै कमजोर बन्न जानेछ र लोकतन्त्रप्रतिको जनताको विश्वास पनि घट्दै जानेछ। जुन लोकतन्त्रको लागि अति घातक विषय हुनसक्छ।

नेपालको लोकतान्त्रिक अभ्यासका क्रममा नेपालका राजनीतिक दलहरूले संविधान निर्माणका क्रममा संविधानसभा भित्र प्रदर्शन गरेका अपरिपक्व आचरण, मूल विषयहरूमा साभ्ना सहमति निर्माण गर्न नसक्नु, पार्टीगत लिँडेढिपी र अडान (जसले गर्दा संविधान समयमै बन्न सकेन), संविधान निर्माणप्रति कम संवेदनशील जस्ता विषयले नेपाली जनता निरास हुन पुगेका छन् र

नेपाली लोकतन्त्रप्रति नै नेपाली जनता उदासिन हुँदै गइरहेका छन्। समयमै संविधान जारी गरी बढ्दो सङ्क्रमणकालको अन्त्य नभएमा यस्तो निरासा अझ बढ्न सक्ने हुन्छ। जुन लोकतन्त्रका लागि अति नै घातक हुन जान्छ। नेपाली राजनीतिमा युवा पुस्तालाई उचित स्थान नदिनाले यस दिसामा थप चुनौती सिर्जना हुन पुगेको छ। नयाँ सोच भएका यी उत्साही युवाहरूले मात्र “नयाँ नेपाल” को निर्माण गर्न सक्छन्। लोकतन्त्रलाई मजबुत पार्न राज्य पनि सबल या राज्यको सबल निर्माण हुन पनि जरुरी देखिन्छ (Fukuyama, 2004). आजको परिवर्तित सन्दर्भमा लोकतन्त्रलाई सबल बनाउन यसका विषयमा पनि सोच हुनु जरुरी छ (Kothari, 2007).

११. नेपालमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकासका लागि गरिनुपर्ने कार्य

नेपालमा लोकतन्त्रलाई साँच्चै नै संस्थागत विकास गर्ने हो भने यसका लागि धेरै कार्यहरू गरिनु जरुरी छ। माथि वर्णन गरीएका चुनौतीहरूको समयमै समाधान हुनका लागि समयमै संविधान बन्नुपर्ने, राजनीतिक नेतृत्व जनताप्रति जबाफदेही र जिम्मेदार हुनुपर्ने, स्वस्थ राजनीतिक संस्कृति या संस्कारको विकास हुनुपर्ने, राज्यका मूल विषयहरूमा दलबीच साभ्ना समझदारी हुनुपर्ने, शान्ति सुरक्षाको स्थिति, मानवअधिकार, दण्डहीनता आदिको स्थितिमा सुधार हुनुपर्ने, द्वन्द्वव्यवस्थापन उचित रूपमा गरिनु पर्ने आतङ्ककारी गतिविधिमा रोक लगाइनुपर्ने आदि कुरा गरिनुपर्ने हुन्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा लोकतन्त्रको वहाली र पुर्नबहालीका क्रममा विभिन्न समयमा विभिन्न आन्दोलनहरू भएका छन्, जसमा जनताको उत्साहजनक सहभागिता रहेको देखिएको छ। नेपालको लोकतन्त्रको अभ्यास र यसको संस्थागत विकासका क्रममा अनेक उतारचढाव देखिएका छन्। २०६२/६३ को जनआन्दोलन पछि नेपालमा अनेक लोकतान्त्रिक अभ्यास भए जसका क्रममा अनेक सकारात्मक कुराहरू र उपलब्धी

५. एनेकपा माओवादी र नेकपा एमाले बाहेक नेपालमा अन्य विभिन्न कम्युनिस्ट पार्टीहरू रहेका छन् जसमा नेकपा संयुक्त, नेकपा माले, नेपाल कम्युनिस्ट लिग, एकता केन्द्र-मसाल आदि रहेका छन्।

**नेपालमा राजनीतिक विचारधाराका आधारमा विभाजित नागरिक समाज
स्वभाविक रूपमा कमजोर बनेका छन्। मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको
कमजोर स्थितिका कारण नागरिक जीवन, धनजन, आवागमन आदि अति नै
कस्टप्रद बन्दै गएको छ। नेपाली लोकतन्त्रले मुलुकभरिका नेपाली जनतालाई
शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूमि समयमै नदिने हो भने नेपाली लोकतन्त्र अति नै
कमजोर बन्न जानेछ र लोकतन्त्रप्रतिको जनताको विश्वास पनि घट्टै जानेछ।
जुन लोकतन्त्रको लागि अति घातक विषय हुनसक्छ।**

देखिए। नेकपा माओवादी र सात दलको सरकारबीच भएको शान्ति सम्झौतापश्चात् माओवादी सरकारमा संलग्न हुनुपुग्यो र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ निर्माणमा समेत सकारात्मक योगदान पुग्यो। संविधानसभाको निर्वाचन, राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना, नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष र “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र” को घोषणा, संविधानसभा लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण कार्यमा संलग्न जस्ता कुरा यस क्षेत्रमा भएका सकारात्मक उपलब्धिहरू हुन्। नेपालको लोकतान्त्रिक अभ्यासका क्रममा अनेक कमीकमजोरीहरू पनि नदेखिएका होइनन्। समयमै संविधानसभाद्वारा एक पूर्ण र सर्वस्वीकार्य लोकतान्त्रिक संविधान बन्न नसक्नु, दलहरूबीच सत्ता प्राप्तिका लागि भएका अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, लोकतान्त्रिक आचरणको अभाव जस्ता माथि वर्णन गरिएका अनेक कुराले गर्दा लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा निरन्तर जुटिरहने नेपाली जनतामा अविश्वास र निरासाको भावना बढ्दै गइरहेको छ। समयमै संविधान नबने र जनताका समस्याको सम्बोधन नभए यो निराशा भन्नु बढ्ने छ। नेपाली राजनीतिक व्यवस्थाले यस निराशाको अन्त्य गर्ने समयमै सकारात्मक प्रयत्न नगरे मध्यपूर्वमा चलेको आन्दोलनबाट पनि नेपाल पनि प्रभावित हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ।

सन्दर्भसामग्री

सरकारी प्रकाशन र प्रतिवेदन:

आचार्य, भीमार्जुन, *संविधानसभा : प्रक्रिया र अनुभवहरू*, काठमाडौं : राष्ट्रिय अभियान

नेपाल, २०६३।

अधिकारी, सूर्यमणि, *नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास*, काठमाडौं : निराला प्रकाशन, २०६५।

कार्की, ज्ञानबहादुर, *नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको इतिहास*, पोखरा: शान्ति कार्की, २०६५।

गुरुङ, दीर्घमान र सुवेदी, ईश्वर, *गणतन्त्र उन्मुख नेपाल*, काठमाडौं : के.पी. पुस्तक भण्डार, २०६५।

निष्ठुरी, विष्णु, *जनआन्दोलनको डायरी १९ दिन*, काठमाडौं : मोर्डन बुक्स, २०६३।

नेपाल सरकार, निर्वाचन आयोग, *संविधान शभा-२०६४*, काठमाडौं : के.पी. भण्डारी (सम्पा.), २०६४।

भट्टराई, बाबुराम, *नेपालमा कम्युनिष्ट आन्दोलनको इतिहास*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६५।

नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय *विस्तृत शान्ति सम्झौता*, २०६३, काठमाडौं : फागुन २०६४।

शान्ति समिति, शान्ति सचिवालय, *विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३*, काठमाडौं : २०६३।

फ्रेडरिक ईवर्टस्टिफ्टु (एफ.ई.एस.) नेपाल, *प्रजातन्त्रको हातेपुस्तिका*, काठमाडौं २००७।

मल्लिक आयोगको प्रतिवेदन, २०४७।

रायमाझी आयोगको प्रतिवेदन, २०६३।

ओझा आयोगको प्रतिवेदन, २०६३।

Baral, Lok Raj, *Nepal: Facts as Maoist Insurgency*, Kathmandu: Nepal Center for Contemporary Studies (NCS), 2066 B.S.

Dahal, Dev Raj, *Challenges to Good Governance in Nepal*, Sweden: IDEA, 1997.

-----, *The Nepalese Political Elete*, Kathmandu: CDS.

Dahal, Ram Kumar, *Rural Development Politics in Nepal*, Kathmandu: Dikshanta Pustak Bhandar, 2005.

-----, "Dynamics of Nepal's Foreign Policy," *Sangam Journal*, Vol. 2, Issue 3, Sept. 2010, pp. 71-90, Kathmandu.

Fukuyama, Francis, *State Building*, London: Profile Books, 2004.

Harris, Peter and Ben Reilly (edt.), *Democracy and Deeprooted Conflict: Options for Negotiations*. IDEA, 1993.

Held, David (edt.), *Models of Democracy*, London: OUP, 1995.

-----, *Prospects for Democracy*, Stanford: Stanford University Press, 1993.

Huntington, Samuel P., *The Third Wave: Democratization in the Late Nineteenth Century*, London: University of Oklahoma Press, 1991.

Kothari, Rajni, *Rethinking Democracy*, London: Zed Books, 2007.

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसुर र सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०६७ को समीक्षा

श्रीराम अधिकारी^१

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले उल्लेख गरेको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकले छुवाछूत तथा भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुने र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था अनुसार संविधान बनेको लगभग चार वर्षपश्चात् यो ऐनको निर्माण हुनुले नागरिकको मौलिक हक प्रचलनको निमित्त थप बल पुग्ने विश्वास लिन सकिन्छ।

१. पृष्ठभूमि (Background)

नेपाल बहुजातिक तथा बहुभाषिक राष्ट्र हुँदाहुँदै पनि एउटै हिन्दू धर्म मान्ने विभिन्न जातजातिहरू बीच हिन्दू समुदाय भित्रकै आफूलाई उपल्लो जात वा माथिल्लो जातको भनेर चिनाउने ती समुदाय भित्रकै मानिसले भेदभाव तथा छुवाछूत जस्तो मानव मर्यादा र मानवअधिकारसँग (Human Dignity and Human Rights) सदैव प्रतिकूल हुने संस्कारको विकास गरे। जसलाई मनुस्मृति नामक ग्रन्थले लिपिबद्ध समेत गरिदियो। यस संस्कारलाई नेपालका राजाहरू, राणाकालीन शासन, २००७ साल पछिको राजनीतिक व्यवस्था, २०१७ साल पछिको राजनीतिक व्यवस्था, विश्वको उत्कृष्ट संविधान भनेर सम्बोधन गरिने

२०४७ सालको संविधान अर्न्तगतको व्यवस्थाले पनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा यस संस्कारलाई निरन्तरता नै दिँदै आएको मानिन्छ। किनभने समानताको हकलाई परिष्कृत गर्ने कानूनको निर्माण यस संविधानले पनि गर्न सकेन। नेपालको इतिहासको कुनै कालखण्डमा लिच्छवीकालीन राजाहरूले धर्मको आधारमा राज्य सञ्चालन गर्ने नाममा तत्कालिक समाजलाई विभाजन गरे जसलाई मल्लकालीन राजाहरूले मानव न्यायशास्त्रको नाममा र शाहकालीन राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल “चार वर्ण छत्तीस जातको फूलवारी” हो भन्दै आम नेपालीलाई जातीय रूपमा विभाजन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता नै दिए। नेपालको कानुनी इतिहासमा बारम्बार नाम लिइने

कानुनी दस्तावेजको नाम मुलुकी ऐन १९१० हो। यो मुलुकी ऐनको उद्धरणबिना नेपाली कानूनको अनुसन्धान कदापी पूरा हुँदैन। तर दुर्भाग्य मान्नु पर्दछ, सो ऐनमा पानी नचल्ने जातको महल, अदलको महललगायतका थुप्रै महलहरूले छुवाछूत र भेदभावलाई कानुनी रूपमा नै सहिताकरण गरिदियो। एकसय वर्ष भन्दा बढी समयसम्म नेपाली समाजले जातजातिको आधारमा छुवाछूत र भेदभावको संस्कारलाई अँगाल्दै गयो। जसको फलस्वरूप नेपाल राज्यले आफ्नै नेपाली नागरिकलाई जातीय आधारमा शोषण गर्दै आयो।

संविधानमा उल्लेख गरिएको समानता हक तथा मुलुकी ऐनको छोटो कानुनी प्रावधानले मात्र नेपाली समाजलाई छुवाछूत र भेदभावमुक्त समाज बनाउन अक्षम नै रहेको महसूस छुवाछूत र भेदभाव विरुद्ध कार्य गर्ने सङ्घसंस्था तथा छुवाछूत र भेदभावबाट दिनहुँ पीडित हुने नेपाली नागरिक तथा अन्य सबैले पनि गरेका नै हुन्। यो संस्कारले गर्दा छुवाछूत तथा भेदभावको शिकार हुने समुदाय जसमा नेपालका दलित^१ समुदाय अग्रपङ्क्तिमा

१. अधिवक्ता तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बद्ध।

२. दलित शब्द आफैमा विभेदकारी छ। दलित भन्ने शब्दले समाजका जातीय उच्च वर्ग र दलित वर्गबीचको फरकलाई प्रतिबिम्बित गर्छ र यसले समाजमा दूरी नै बढाउँदछ। दलित भन्ने शब्दको उच्चारणबाट पनि नेपाली समाज अलि पर हुन खोज्ने यथार्थता छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा दलित समुदाय आफै पनि समाजमा ‘म दलित हुँ’ भन्ने कुरामा खुलेर व्यक्त हुन नसकिरहेको अवस्था छ। भारतमा सरकारी तथा कानुनी कार्यको लागि दलितलाई दलित नभनी अनुसूचीकृत जाति (Scheduled Caste) भनी सम्बोधन गर्ने चलन छ। भारतमा दलितहरूको हक, अधिकारको लागी कार्य गर्ने संस्थाको नाम दलित छैन। त्यहाँ National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes भनिन्छ। नेपालमा पनि दलित शब्दको सट्टा अर्को शब्दको चयन गर्नु पनि नेपालको सामाजिक संरचना अनुसार आवश्यक छ। संविधान तथा कानूनमा दलित शब्दको

आउँछन् उनीहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा शैक्षिक दृष्टिकोणबाट नेपाली समाजबाट टाढा हुँदै गए। उनीहरूलाई समाजको कारणले गर्दा समुदायको उन्नति र विकासमा नेपाली नागरिक हुदाँहुँदै पनि नेपाली समाज नै शत्रु हुन पुग्यो अर्कोतर्फ यो समुदायको उत्थान तथा विकासमा नेपालमा हालसम्म बनेका सबै सरकारहरू तथा नेपालमा मानवअधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील सरकारी निकाय, गैरसरकारी तथा राष्ट्रिय संस्थाहरूको भूमिका पनि पर्याप्त रहेन। छुवाछूत र भेदभावबाट मुक्त गराउने यी संस्थाहरूले गरेको प्रयास पनि यथेष्ट पाइएन। छुवाछूत र भेदभावबाट प्रताडित समुदाय भन प्रताडित भइरहेको अवस्थामा यो समुदायको अत्यन्त कठिन परिश्रम र दबावको बावजुद नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ का केही प्रावधानहरूले पक्कै सकारात्मक सन्देश दियो। जसको फलस्वरूप नेपालको संविधानसभाभित्र यस समुदायको व्यापक प्रतिनिधित्व हुन पुग्यो। अर्कोतर्फ निजामति पदको नियुक्ति सम्बन्धमा आरक्षणको व्यवस्थाले गर्दा समुदायले नेपाली समाजको लागि नै योगदान गर्ने अवसर पायो। तर पनि नेपालका सबै भागमा यस समुदायप्रति गरिने छुवाछूत र भेदभावको कुसंस्कारबाट भने नेपाली समाज मुक्त हुन नसकेको धरातलीय यथार्थबाट कोही टाढा हुन सक्तैन। कुनै पनि कुसंस्कारबाट समाजलाई मुक्त गर्न सामाजिक सुधार र जनचेतनामात्र पर्याप्त हुँदैन। यसका लागि समुचित कानूनको निर्माणको माध्यमबाट समुदायको मानवअधिकार संरक्षण तथा छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डित गर्ने कार्यले यो संस्कारलाई किनारा लगाई समान समाज भेदभावरहित समाजको परिकल्पना गर्न सकिने यथार्थलाई स्वीकार

गर्न सकिने भएकाले, नेपालका दलित समुदाय, दलित समुदायको मानवअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने सङ्घसंस्थाको अथक प्रयास र परिश्रमको बावजुद हाल आएर जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसुर र सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकले नेपालको व्यवस्थापिका संसद्सम्म पहुँच पाइसकेको अवस्था छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले उल्लेख गरेको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकले छुवाछूत तथा भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुने र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था अनुसार संविधान बनेको लगभग चार वर्षपश्चात् यो ऐनको निर्माण हुनुले नागरिकको मौलिक हक प्रचलनको निमित्त थप बल पुग्ने विश्वास लिन सकिन्छ।^१

२. मानवअधिकार, भेदभाव एवम् छुवाछूत (Human Rights, Discrimination and Untouchable)

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले पारित गरेका मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजमा भेदभाव Discrimination को प्रयोग अत्याधिक रहे तापनि अछुत (Untouchable) भन्ने शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन। मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट भेदभाव विरुद्धको अधिकार र समानताको अधिकार अन्य मानवअधिकार जस्तो जीवनको अधिकार, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार आदि भन्दा कम महत्त्वको छैन। सबैखाले मानवअधिकारको समान भार (Equal Weight) र समान महत्त्व हुन्छ कुनै अधिकार ठूलो र सानो हुँदैन। कुनै पनि प्रकारको भेदभावको आधारमा, कुनै कानून वा नीतिको आधारमा वा कुनै जातजाति, सम्प्रदाय वा धर्मको

आधारमा भेदभाव हुनु हुँदैन भन्ने मान्यता मानवअधिकारको सिद्धान्त पर्दछ। भेदभावरहित, समानता, बहुलवाद Pluralism जवाफदेहीता तथा कानूनको शासनको परिकल्पना मानवअधिकारले गरेको हुन्छ। व्यक्तिको मानवअधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण गैर भेदभाव र समानताको सिद्धान्त बमोजिम गरिएको हुन्छ।^४ छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य मानवअधिकार विरुद्धको कार्य हो। छुवाछूत र भेदभाव विरुद्धको अधिकारको जहिले पनि संरक्षण हुनु पर्दछ र यो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने कार्य हो। जहाँ मानवअधिकारहरू हुन्छ त्यहाँ उपचारको व्यवस्था हुन्छ। तर नेपालमा भेदभाव भएको अवस्थामा उपचार माग्न जाने निकाय भए तापनि कानूनको अभावमा पीडितलाई न्याय र पीडकलाई कारवाही गर्न सकिएको छैन।

जातीयताका आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव गर्न नहुने र प्रत्येक राष्ट्रले आफ्नो नागरिकको अधिकारको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्नु पर्ने भन्ने प्रावधान संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानवअधिकार सम्बन्धी थुपै दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका छन्। जसमा मुख्य रूपले :

- ◆ United Nations Charter of 1945 (Art.1, 55)
- ◆ Universal Declaration of Human Rights (Art.2)
- ◆ International Covenants on Civil and Political Rights 1966 (Art.2)
- ◆ International Covenants on Economic, Social and Cultural Rights 1996 (Art.2)
- ◆ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination 1965 (Art.1)

व्यापक प्रयोगले दलित समुदाय भन कमजोर र निरिह रहेको कुरालाई इङ्गित गर्दछ। आफ्नो समुदायको पहिचान दिने शब्दको चयन दलित समुदाय आफैले गर्ने अधिकार उनीहरूसँग नै निहित रहेको छ। दलित शब्दलाई अर्को शब्दले प्रतिस्थापन गर्दा समुदायलाई प्रचलित समाजमा सजिलै घुलमिल हुने अवसर प्राप्त हुन्छ भलै यसमा केही समय किन नलागोस्।

३. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १४ (१) छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक : कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन। यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ।

४. *Individual human rights and freedoms are protected from the principles of non-discrimination and equality.*” Minority Rights, Fact Sheet No. 18 (Rev.1) United Nations, OHCHR, Geneva p.2

- ◆ Convention on the Rights of the Child 1989 (Art.2)
- ◆ ILO Convention Concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation No. 111 1958 (Art.1)
- ◆ UNESCO Declaration of Race and Racial Prejudice of 1978 (Art.1,2,3)
- ◆ Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination based on Religion or Belief 1981 (Art.2)

माथि उल्लेखित दस्तावेजहरू बाहेक पनि मानवअधिकारको क्षेत्रीय रूपमा European Union तथा American Conventions, African Conventions हरूले पनि कुनै पनि आधारमा भेदभाव गरिनु नहुने प्रतिबद्धतालाई स्वीकार गरेका छन्। अझ भेदभावपूर्ण व्यवहार, संस्कार र राजनीतिको विरुद्धमा दक्षिण अफ्रिकी पूर्वराष्ट्रपति नेल्सन मण्डेलाले गरेको अश्वेत आन्दोलन हामी कतैबाट छिपेको छैन, सन् १९४८ देखि १९९३ सम्म रहेको दक्षिण अफ्रिकाको Apartheid^५ प्रणाली जसले कालाजातिलाई विभेद गर्दथ्यो। त्यसको समेत उन्मूलन गरिएको थियो। एकजना दलित समुदायका व्यक्ति भस्मराव अम्बेडकरले भारतलाई भारतभर प्रिय भारतको संविधान

लेखेर दिएको साश्वत सत्य पनि हामी सामु ताजा छ।

उल्लेखित दस्तावेजहरूमध्ये नेपालले हस्ताक्षर गरेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरू सबैको उत्तिकै महत्त्व र विशेषता छ। तर, जातीय आधारमा गरिने भेदभावको सर्दभमा यस सम्बन्धमा छुट्टै बनेको सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धमा फन बढी महत्त्वपूर्ण हुन आउदछ। यस महासन्धिले जातीय भेदभावको परिभाषा गरेको छ। जसअनुसार जातीय भेदभाव भन्नाले “राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनका अन्य कुनै क्षेत्रमा समानताको आधारमा मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको मान्यता, उपयोग वा व्यवहारलाई निषेध गर्ने वा कमजोर पार्ने उद्देश्य वा प्रभाव भएको जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तीमा आधारित कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकता सम्भन्नु पर्दछ” भनी उल्लेख गरिएको छ।^६

यसै महासन्धिको धारा २ (घ) ले “सबै उपयुक्त माध्यमबाट, परिस्थिति अनुरूप आवश्यक भएमा कानूनबाट समेत कुनै व्यक्ति, समूह वा सङ्गठनबाट गरिने जातीय विभेद निषेध तथा उन्मूलन गर्नेछ”^७ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। हालको मस्यौदालाई यसै

प्रावधान अनुसारको कडीको रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसैगरी महासन्धिको धारा ४(क) ले जातीय विभेदलाई दुरुत्साहन दिने कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने कुरा उल्लेख गर्दै भनेको छ “जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारहरूको प्रचारप्रसार, जातीय विभेदलाई दुरुत्साहन दिने कार्य, कुनै पनि जाति वा अर्को वर्ण वा सामाजिक उत्पत्तिका व्यक्तिहरूको समूहहरू विरुद्धको हिंसाको कार्य वा त्यस्ता कार्यलाई दुरुत्साहन दिने कार्य तथा जातीय क्रियाकलापलाई आर्थिक सहायता लगायत कुनै पनि सहायता दिने कार्य समेतलाई कानूनद्वारा दण्डनीय कसुरको रूपमा घोषणा गर्ने”^८ व्यवस्थाले प्रस्तावित मस्यौदालाई छुवाछूत तथा भेदभावजन्य क्रियाकलाप गर्नेलाई दण्ड र सजायको व्यवस्था गर्न मार्ग प्रशस्त गरिदिएको छ। साथै महासन्धिको धारा ६ ले “प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरण र अन्य राष्ट्रिय संस्थाहरू मार्फत जातीय भेदभाव विरुद्धको कुनै पनि कार्यले यस महासन्धि विपरीत निजको मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको हनन् विरुद्ध प्रभावकारी सुरक्षा र उपचारको साथै त्यस्तो भेदभावको कारणले भएको कुनै पनि क्षतिको लागि त्यस्ता न्यायाधिकरणबाट उपयुक्त र उचित क्षतिपूर्ति वा सन्तुष्टि पाउने अधिकार रहने”^९ भन्ने व्यवस्था गरेकोछ।

५. थप जानकारीको लागि http://en.wikipedia.org/wiki/South_Africa_under_apartheid

६. Article 1(1) of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination “*Racial Discrimination shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment of exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life*”.

७. Article 2 (d), of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination “*State Party shall prohibit and bring to an end, by all appropriate means, including legislation as required by circumstances, racial discrimination by any persons, group or organization*”

८. Article 4(a) of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination “*An offence punishable by law all dissemination of ideas based on racial superiority or hatred, incitement to racial discrimination, as well as all acts of violence or incitement to such acts against any race or group of persons of another colour or ethnic origin, and also the provision of any assistance to racist activities including the financing thereof*”

९. Article 6 of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination “*Everyone within their jurisdiction effective protection and remedies, through the competent national*

यस महासन्धिअन्तर्गत राष्ट्र सङ्घमा एउटा समिति रहेको छ। जसलाई जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी समिति भनिन्छ। जसको मुख्य कार्य महासन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने तथा महासन्धिको धाराहरू व्याख्या गर्ने कार्य गर्दछ। समितिले व्याख्या गरेको धारालाई सामान्य टिप्पणी General Comment भनिन्छ। र पक्ष राष्ट्रहरूले आवधिक रूपमा बुझाएका प्रतिवेदनहरूको पनि समीक्षा गरी सम्बन्धित राष्ट्रलाई अधिकारको संरक्षण तथा पक्ष राष्ट्रले गर्नु पर्ने कार्यको बारेमा विविध सिफारिसहरू गर्ने कार्य गर्दछ।

३. प्रस्तावित ऐनको महत्व

(Importance of Proposed Act)

सदियौँदेखि नेपाली नागरिक जातपात तथा वंशको आधारमा समाजबाट भेदभाव र छुवाछूतबाट पीडित हुँदै आए। जसमा सबैभन्दा प्रताडित नेपाली समुदायभित्रको दलित समुदाय हुन पुग्यो। पीडितहरूलाई न त सामाजिक संरक्षण प्राप्त भयो न त कानुनी नै। आजको दिन सम्म आइपुग्दा विशेष गरेर दलित समुदाय थप शोषित र अपहेलित हुनपुगे जसले गर्दा उनीहरूको लागि विशेष व्यवस्थाहरू आरक्षण, आयोग र कानुनको निर्माण गर्नुपर्ने दिन आयो। शायद कुनै पनि दलित समुदायको व्यक्तिले यो चाहँदैन थियो। उनीहरू समाजमा अनी यो राष्ट्रमा हरेक

तरिकाले आफ्नो सक्षमता देखाउन आतुर थिए होला। तर छुवाछूत र भेदभावको सामाजिक पर्खालले उनीहरूलाई सँधै रोकेर नै राख्यो।

संविधानले समानता तथा छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकको व्यवस्था गरी यस्तो कार्यलाई दण्डनीय बनाएता पनि हालसम्म त्यस्तो कानुनको निर्माण नभएको अवस्थामा यस प्रस्तावित ऐनको महत्त्व भिन्न छ। त्यसै गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ (४) ले समानताको हक अन्तर्गत छुवाछूत तथा भेदभावको कार्यलाई दण्डनीय^{१०} बनाए तापनि २०४७ सालको संविधानको कार्यअवधिभर यसप्रकारको कानुन नै बनेन। तसर्थ, मानवअधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कार्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी सन्धि, सम्झौता तथा दस्तावेजहरूले जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतका विरुद्धको अधिकार प्रत्येक व्यक्तिलाई हुनेछ भन्ने व्यवस्थाको आधारमा समेत यो ऐन नेपाली समाजको लागि अति आवश्यक तत्त्वको रूपमा रहेको छ।

त्यसैगरी भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेकोमा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्न सक्ने सम्मको अधिकार राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई रहेको भए तापनि भेदभावको आधारमा क्षतिपूर्ति निर्धारण गरी पीडितलाई न्याय दिएको भन्ने कुरा सुन्नमा आएको छैन। न त आयोगले जातीय भेदभाव सम्बन्धमा

पीडितलाई क्षतिपूर्ति र दोषीलाई कारवाहीको नै सिफारिस गरेको छ। आयोगले भेदभावपूर्ण व्यवहारमा मात्र क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था गरे तापनि छुवाछूतको व्यवहारमा भने यस सम्बन्धी कानुन मौन रहेको अवस्था छ।^{११} यसर्थ, पनि यस प्रस्तावित ऐनले दण्ड र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेकाले मानवअधिकार संरक्षणको निमित्त यसको आवश्यकता अपरिहार्य रहेको छ।

आफ्ना नागरिकमाथि कुनै पनि प्रकारले विभेद हुन नदिनु तथा विभेद र भेदभावबाट रोक्न आवश्यक सबै कानुनी तथा नीतिगत उपायहरू राज्यले अवलम्बन गरिनु पर्ने दायित्व राज्य अर्थात नेपाल सरकारको हो। समानता, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत मानवअधिकारको विषय हो। जसलाई विभिन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले सुनिश्चित गरिदिएको छ र नेपाल पनि त्यस्ता दस्तावेजहरूको पक्षधर राष्ट्र रहिआएको छ। सरकारले मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण, र परिपालना (Respect, Protect and Fulfill) गर्ने जिम्मेवारी लिएको हुन्छ। तसर्थ, मानवअधिकारको रक्षार्थ सरकारले छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्यलाई निरुत्साहित र अन्त्य गर्न यो ऐनको निर्माणदेखि बाहेक अरु कुनै विकल्प नै छैन।

भारतमा जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव सम्बन्धमा भारतीय संविधानको धारा १७ ले औपचारिक रूपमा दण्डनीय

tribunal and other State institution, against any acts of racial discrimination which violate his human rights and fundamental freedoms contrary to this Convention, as well as the right to seek from such tribunal just and adequate reparation or satisfaction fro any damage suffered as a result of such discrimination”.

१०. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ धारा ११(४) कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातीका आधारमा छुवाछूतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट बन्चित गरिने छैन। त्यस्तो कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछ।

११. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (उजुरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली २०५७ नियम (२१) भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेकोमा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने आधार : कसैलाई जात, जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, राजनैतिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा कुनै कुरामा भेदभाव गरी वा कानुनले नै कुनै पदमा काम गर्न कुनै खास शारीरिक वा बौद्धिक योग्यता आवश्यक हुने गरी तोकेकोमा वा कामको प्रकृतिले नै कुनै खास किसिमको शारीरिक अवस्था आवश्यक पर्ने अवस्थामा बाहेक कसैको कुनै शारीरिक अवस्थाको आधारमा रोजगारी दिन इन्कार गरी मानव अधिकार उल्लङ्घन गरेकोमा देहायका आधारमा एक लाख रूपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्नु पर्नेछ : क) भेदभाव गरिएको अवस्था र त्यसको प्रकृति ख) भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिलाई परेको मानसिक पीडा र हिनताबोध ग) रोजगारी दिनमा भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेको भए रोजगारी निजले प्राप्त गरेको भए सोबाट पाउन सक्ने संभावित अर्थोपार्जन घ) सामाजिक वा सांस्कृतिक रूपमा भेदभावपूर्ण व्यवहारबाट समाजमा पर्न सक्ने संभावित परिणाम ङ) धार्मिक वा राजनीतिक आस्थाको कारणले भेदभाव व्यवहार गरिएको भए त्यस्तो व्यवहारबाट नागरिक समाजमा पर्न सक्ने परिणाम।

अपराधको रूपमा उल्लेख गरेको छ। यो व्यवस्था आज भन्दा करिब ६० वर्ष अघिको हो जसलाई सन् १९५० मा संविधान जारी हुँदाकै बखत दण्डनीय बनाइयो। त्यसैगरी भारतका दलित समुदायको संरक्षणको लागि सन १९८९ मा The Scheduled Castes and Schedules Tribes Prevention of Atrocities Act को निर्माण भएको थियो। अष्ट्रेलियाले सन १९७५ मा Racial Discrimination Act को निर्माण गरी सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अन्तर्गतको दायित्वहरू पूरा गरिरहेकोछ।^{११}

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जातीय विभेदलाई रोक्न धेरै अधिदेखि भइरहेको प्रयास तथा हाल नेपाल भर्खर मात्र यस सम्बन्धी कानूनको निर्माणको प्रक्रियामा जुटेकोले हाम्रो पछ्यौटेपन यसमा उजागर भए तापनि प्रस्तावित ऐनले संसारको जहाँसुकै प्रतिबन्ध भएको जातीय विभेदलाई रोक्न र निषेध गर्ने उद्देश्य लिएको हुनाले यस ऐनको आवश्यकता र महत्त्व मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट पनि अत्याधिक रहेकोछ।

४. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको

कसुर र सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०६७ मा रहेका प्रावधानहरूको समीक्षा

ऐनको नाम

ऐनको हाल प्रस्तावित नाम जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत तथा कसुर र सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने भन्ने रहेको छ। कसुरको स्थानमा अपराध भन्ने शब्दको प्रयोग गरिनु पर्ने आवश्यकता पनि महसुस गरिन्छ। सक्षम न्यायपालिकाबाट कसुर प्रमाणित भएपछि मात्र अपराध सिद्ध हुने भएकाले यसको नाममा कसुर राखिएको हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। तर सरकारवादी भई चल्ने मुद्दाहरू जस्तै : केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन २०२७, निर्वाचन अपराध र सजाय ऐन २०४७ तथा राज्य विरुद्धको अपराध र सजाय ऐन २०४६ आदिमा अपराध भन्ने शब्दको प्रयोग भएकोमा प्रस्तावित ऐनको नाममा कसुरको सट्टा अपराध नै लेखि ऐनको पूर्ण नाम

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको अपराध र सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०६८ हुनुपर्दछ।

i) प्रस्तावना

प्रस्तावना: सर्वसाधारणको इज्जत, आत्मसम्मान, मर्यादा वा प्रतिष्ठा कायम राख्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न विभिन्न जातजाति, समुदाय वा पेशाका जनताहरू बीच सुसम्बन्ध कायम राखी राष्ट्रिय एकता अक्षुण्य राख्न जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा गरिने कुनै पनि भेदभाव तथा छुवाछूतको कसुर र सजायको सम्बन्धमा समयानुकूल व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले।

थप र परिमार्जन तथा कारण

कुनै पनि ऐनको उद्देश्य र मर्म सो ऐनमा रहेको प्रस्तावनाबाट ज्ञात हुने गर्दछ। प्रस्तुत विधेयकको प्रस्तावना सर्वसाधारण भन्ने शब्दबाट शुरु गरिएको छ। सर्वसाधारण भन्ने शब्दले जो माथि भेदभाव र छुवाछूत हुन्छ त्यो नागरिक सर्वसाधारण हो तर जसले उ माथि विभेद गर्दछ उ भने असाधारण हो भनी यस शब्दले स्वयं विभेदलाई प्रश्रय दिइरहेको छ। तसर्थ सर्वसाधारण भन्ने शब्दको सट्टा “प्रत्येक नेपाली नागरिकको वा व्यक्तिको” भन्ने समानतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने शब्दको प्रयोग हुनु पर्दछ। प्रस्तावनामा जनता भन्ने शब्द पनि रहेको छ। ऐनको प्रस्तावना भित्रको जनता शब्दको सट्टा “नागरिकहरू” भन्ने शब्दले ऐनको मर्म र भावनालाई प्रष्टयाउन र समानताको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्न थप मद्दत मिल्दछ। त्यसैगरी मानव मर्यादा तथा स्वाभिमान, सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने अधिकार, मानवअधिकार तथा नेपाल पक्ष भएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई आत्मसात गरिने कुराहरू पनि प्रस्तावनामा उल्लेख गरिनु पर्दछ। साथै ऐन नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक अन्तर्गत बनेको हुनाले यसमा उल्लेखित अधिकारहरूको संवैधानिक प्रत्याभूती र

नागरिकको मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई हरण हुन नदिने जस्ता शब्दहरूलाई समेत प्रस्तावनाले समेटि प्रस्तावनालाई थप फराकिलो बनाइनु पर्दछ। भेदभाव र छुवाछूतको कसुर र सजाय सम्बन्धमा भनी उल्लेख भएको स्थानमा “भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्यको लागि यस सम्बन्धमा कसुर र सजायको सम्बन्धमा समयानुकूल व्यवस्था गर्न” भन्ने शब्द राखिएमा यसले ऐनको उद्देश्य भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य गर्ने भन्ने रहेको बुझिन्छ र यसले नेपालले अनुमोदन गरेको मानवअधिकार सम्बन्धी सन्धिले दिएको Treaty Obligation लाई पुरा गर्न समेत मद्दत पुग्दछ।

ii) परिभाषा

परिभाषा खण्डमा भेदभाव र छुवाछूत भनेको वास्तवमा के हो भन्ने कुरा उल्लेख छैन। यी दुवै शब्दको कानुनी परिभाषाको अभाव रहेको छ। तसर्थ कानून बन्दा पनि कानूनमा मुख्य विषयको परिभाषाको अभाव हुन गयो भने कानूनको भावना र उद्देश्य पुरा नहुने र यसले व्याख्याको कममा पनि जटीलता उत्पन्न गर्न सक्दछ। अपराध वा कसुरको सही परिभाषाले कानुनी रूपमा कसुरको अभियोजन गर्न तथा दण्ड र क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्न पनि सजिलो हुन्छ। भेदभावको परिभाषा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा सजिलै उपलब्ध हुने भए तापनि छुवाछूतको मात्र छुट्टै परिभाषाको अभाव नै भएकाले यसको मौलिक परिभाषा राख्नु उपयुक्त हुनेछ। भारतको नागरिक अधिकार संरक्षण ऐन १९५५ मा छुवाछूत भन्ने शब्दलाई स्थान दिई व्याख्या भएको पाइन्छ।^{१२} तसर्थ, परिभाषा खण्डमा भेदभाव र छुवाछूतको छुट्टाछुट्टै परिभाषा गरिनु पर्दछ।

iii) दफा ३

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गर्न नहुने: (१) कसैले पनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गर्नु वा गराउनु हुँदैन।

(२) कसैले उपदफा (१) बमोजिमको कार्य गरेमा यस ऐन बमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछ।

१२. थप जानकारीको लागि <http://www.hreoc.gov.au/about/legislation/index.html#rda>

१३. <http://tribal.nic.in/writereaddata/linkimages/pcract955E2701676142.pdf>

थप र परिमार्जन तथा कारण

दफा ३(१) मा कसैले उपदफा बमोजिमको कार्य गरेमा यस ऐन बमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेकोमा कसैले भनी उल्लेख गर्दा व्यक्तिले मात्र भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य कार्य गर्न सक्ने अर्थ लाग्छ। तर यस प्रकारको कार्य सार्वजनिक निकाय तथा कानूनद्वारा स्थापित सङ्घ, संस्थाहरूबाट विभिन्न निर्णय, नीति, नियम, योजना, सूचना आदिको कारणबाट पनि हुन सक्ने अवस्था हुने भएकाले “कसैले वा कुनै व्यक्ति, समूह, समुदाय, कानूनद्वारा स्थापित संस्था, अन्य सङ्घ संस्था, निकाय वा सहकारी संस्था ले जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कुनै पनि व्यवहार र कार्य गर्नु गराउनु वा गर्न गराउन प्रेरित गर्नु हुँदैन” भन्ने शब्दहरू राखी यस दफालाई थप परिष्कृत बनाइनु पर्दछ। साथै दफा ३ (२) मा उपदफा (१) बमोजिम “कसैको मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्ने” भन्ने शब्द समेत थप गरी यस उपदफालाई “कसैको मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्ने कार्य गरेमा यस ऐन बमोजिमको दण्डनीय कसुर गरेको मानिनेछ” भनी लेखिनु पर्दछ। छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य मानवअधिकार विरुद्धको कार्य भएकाले दफामा मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूलाई प्रत्याभूत गरिनु पर्ने भएकाले यस दफामा उल्लेखित शब्दहरू थप गरिनु पर्दछ। ऐनले यस ऐन बमोजिमको कसुरलाई दफा ७ र ८ मा दण्डनीय बनाएकाले दफा ३(२) मा दण्डनीय भन्ने शब्द समेत थप गरिनु पर्दछ।

iv) दफा ४ (ग)

(ग) सार्वजनिक समारोह आयोजना गर्न वा सार्वजनिक रूपमा आयोजना गरिएका समारोहमा प्रवेश गर्न वा सहभागी हुन रोक लगाउने वा निषेध गर्ने।

थप र परिमार्जन तथा कारण

सार्वजनिक समारोहमा प्रवेश गर्ने वा सहभागी हुन रोक लगाउने वा निषेध गर्ने भन्ने व्यवस्थामा निजी समारोहलाई पनि उल्लेख गर्दै “सार्वजनिक रूपमा वा निजी रूपमा आयोजना गरिएका धार्मिक समारोह” पनि थप गरिनु पर्दछ।^{१४}

v) दफा ४ (घ)

(घ) जातीय हिंसालाई प्रोत्साहन दिने कुनै कार्य गर्ने वा त्यस्ता क्रियाकलापमा कुनै प्रकारले सहभागी हुने।

थप र परिमार्जन तथा कारण

यस दफा लाई हटाई यस बमोजिम लेखिनु पर्दछ। दफा ४ (घ) कुनै पनि प्रकारको जातीय हिंसालाई कुनै पनि प्रकारको प्रोत्साहन दिने कुनै पनि कार्य तथा त्यस्तो कार्य गर्ने वा त्यस्ता क्रियाकलापमा कुनै प्रकारले सहभागी हुने। सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ को धारा ४ (क) ले जातीय विभेदलाई दुरुत्साहन दिने कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने कुरा उल्लेख गर्दै भनेको छ “जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारहरूको प्रचार प्रसार, जातीय विभेदलाई दुरुत्साहन दिने कार्य, कुनै पनि जाति वा अर्को वर्ण वा सामाजिक उत्पत्तिका व्यक्तिहरूको समूहहरू विरुद्धको हिंसाको कार्य वा त्यस्ता कार्यलाई दुरुत्साहन दिने कार्य तथा जातीय क्रियाकलापलाई आर्थिक सहायता लगायत कुनै पनि सहायता दिने कार्य समेतलाई कानूनद्वारा दण्डनीय कसुरको रूपमा घोषणा गर्ने भन्ने व्यवस्था रहेकोले यस दफालाई परिमार्जन गरिनु पर्दछ।

v) दफा ४ (ज)

(ज) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउने वा

त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गर्ने

थप र परिमार्जन तथा कारण

कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधापछि “निःशुल्क र सशुल्क” तथा अन्त्यमा बिक्री वितरण गर्ने पछि “वा दिने” भन्ने शब्द थप गरिनु पर्दछ। वस्तु तथा सेवा निःशुल्क र सशुल्क दुवै हुने भएकोले यसले सार्वजनिक वितरण प्रणाली जस्तै कर्णालीका अञ्चलमा सशुल्क वा निःशुल्क वितरण गरिने चामल पर्न सक्छ। त्यसैगरी वस्तु वा सेवा सशुल्क भनी लेखिँदा घर भाडामा दिने, बहाल दिनेलाई पनि यसले समेटेन हुनाले।

vi) दफा ४ (ण)

(ण) जात, जातिको आधारमा कुनै प्रकारको श्रममा लगाउन इन्कार गर्ने वा श्रमबाट निष्कासन गर्ने वा पारिश्रमिकमा भेदभाव गर्ने।

थप र परिमार्जन तथा कारण

श्रममा लगाउन इन्कार गर्ने पछि “जर्बजस्ती श्रममा लगाउन” भन्ने शब्द पनि थप गरिनु पर्ने। जसले गर्दा एकै स्थानमा श्रमकार्य गर्दा अडिच्छुत कार्य गर्न कसैले जर्बजस्ती गर्न नसकोस्। जातजातीको आधारमा निश्चित काम गर्न समाजले तोकेको केही जाति छन् त्यस्ता काम गर्न जर्बजस्ती कसैले पनि गर्न नसकोस् भन्नका लागि जर्बजस्ती श्रममा लगाउन नपाइने व्यवस्था आवश्यक छ।

vii) दफा ५

५. उजुर गर्ने : (१) कसैले कसुर गरेको वा गर्न लागेको थाहा पाउने व्यक्तिले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजुर गर्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम उजुर गर्ने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राखिदिन लिखित अनुरोध गरेमा उजुर दर्ता गर्ने प्रहरी

१४. उदाहरणको लागि : दुर्गम जिल्लाको कुनै घरमा लाखबत्ती बाल्ने समारोहमा वा बत्ती बाली बत्ती निम्नको लागि राखिएको स्थानमा बाटो हिँड्दा कुनै एकजनाले एकपटक “पापाहं पाप कर्माहं पापचमा पाप संभावहं त्राहीमाम पुण्डरीकाक्ष सर्वोपाय हरोभव” भन्दै लाख बत्तीको आरती हातले आँखामा सेक्ने इच्छा राख्दा उक्त समारोह भएको घरका मानिसले रोकटोक गरेमा ऊ नबोलाएको व्यक्ति त हुन सक्ला तर जातीय आधारमा गरिएको रोकटोकले ऊ सामाजिक बहिष्करणमा पर्दछ। तसर्थ, प्रत्येक सामाजिक तथा धार्मिक संस्कार भित्रको प्रवेशको लागि पनि निजी समारोहलाई पनि उल्लेख गरिनु पर्दछ।

कार्यालयले निजको नाम गोप्य राख्नुपर्ने छ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

कसुर गरेको वा गर्न लागेको थाहा पाउने पछि कसुर भइरहेको भन्ने शब्द थप गरिनु पर्दछ। कसुर गरेको तथा गर्न लागेको अवस्थामा मात्र उजुर गर्ने तर कसुर भइरहेको अवस्थामा भने उजुरी नै गर्नु नपर्ने जस्तो अर्थ लाग्ने भएकाले भइरहेको भन्ने शब्द पनि थप गरिनु पर्दछ। अन्ततः अदालतमा नै मुद्दा चल्ने भएकाले उजुरवालाको नाम गोप्य राखिरहनु पर्दैन। परिस्थिति तथा सम्बद्ध प्रमाणहरू बुझ्न अदालत उजुरवालासम्म पुग्नु पर्ने तथा पीडकले पनि कसले उजुरी गरेको हो भन्ने कुरा थाहा पाउने अधिकार राख्ने भएकाले ५ (२) लाई हटाउनु पर्ने।

viii) दफा ६

६. मुद्दाको अनुसन्धानमा सहयोग लिन सक्ने: यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दाको अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले आवश्यकता अनुसार दलित समुदायको हक अधिकार वा उत्थान सम्बन्धी कार्यमा संलग्न रहेका स्थानीय अगुवा, नागरिक समाज वा सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिको सहयोग लिन सक्नेछ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

मुद्दाको अनुसन्धानमा सहयोग लिन सक्ने व्यवस्थामा दलित समुदायको हक अधिकार वा उत्थान सम्बन्धी कार्यमा संलग्न रहेका स्थानीय अगुवा पछि “मानवअधिकारका संरक्षणमा क्रियाशील सङ्घसंस्था, दलित आयोग, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा अन्य जातजाति पनि थप गरिनु पर्ने। मानवअधिकार संरक्षणमा अन्य जातजातिले^{१५} पनि सहयोग गर्न सक्ने भएकाले तथा मानवअधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा गठन भएका राष्ट्रिय संस्थाहरूले पनि पीडितलाई न्याय तथा दोषीलाई कारवाहीको लागि आफ्नो अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत रही आवश्यक पहल, मद्दत र विभिन्न कार्यहरू गर्न सक्ने भएकाले यस दफालाई परिमार्जन गरिनु पर्ने देखिन्छ।

ix) दफा ७

७. सजाय : (१) दफा ४ को खण्ड (क), (ख), (ग), (घ), (ङ), (च), (छ), (ज), (झ) र (ञ) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा एक हजार रूपैयाँदेखि पच्चीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ र सो बाहेकका अन्य कसुर गर्नेलाई एक महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा ५ सय रूपैयाँदेखि १० हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

दुवै सजाय हुनेछ भन्ने शब्दको सट्टा अदालतले दुवै सजाय गर्नेछ भन्ने शब्द राखिनु पर्दछ। हुनेछ भन्ने शब्दले हुने र नहुने दुवै अर्थ लाग्ने तथा गर्नेछ भने पछि सजाय गर्ने अदालतको अपरिमित शक्ति (Absolutote Power- देखिने भएकाले यसलाई परिमार्जन गरिनु पर्दछ। साथै तीन वर्षसम्मको कैद र २५ हजार रूपैयाँसम्म जरिवानाको व्यवस्थाले पीडकको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर भएको अवस्थामा तीन वर्षसम्मको कारावासले एउटै समाजमा आजीवन बस्दा यस्तो सजायको कारण भन बढी वैमन्यता र दुश्मनी हुन सक्ने अवस्थालाई पनि परिकल्पना गर्न सकिन्छ। दण्डको सिद्धान्तहरूमा परिमार्जन भई सामुदायिक कारागार, दण्डको सुधारात्मक सिद्धान्तलाई पनि आत्मसात गरिन थालिएको विश्वव्यापी मान्यताहरू रहिआएको छ। समाजमा बसिसकेपछि कुनै पनि वैमन्यता तथा भाइचाराको आधारमा बसाउनु पनि कानूनको मान्यता हुन्छ। अपराध गरेपछि सजाय त पाउनु नै पर्छ। तसर्थ, हालको सजायको प्रावधानलाई घटाइनु पर्ने देखिन्छ। साथै पटके अपराधको समेत व्यवस्था गरी दफा ४ को उल्लङ्घन गरेमा एकपटकलाई यति सजाय, दुई पटकलाई यति सजाय भनेर पनि सजायको प्रावधानहरूलाई कम गर्न सकिने विकल्प राख्न सकिन्छ।

x) दफा ८

८. थप सजाय हुने : प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेको मानिने व्यक्तिले यस ऐन बमोजिम

कसुर हुने कुनै कार्य गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई दफा ७ बमोजिमको सजायमा थप आधा सजाय हुनेछ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

थप सजायको व्यवस्थामा सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेको व्यक्तिले यस ऐन बमोजिम कसुर हुने कार्य गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई दफा ७ बमोजिमको सजायमा थप आधा सजाय गरिने व्यवस्था छ। तर सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेको व्यक्तिको तथा दफा ५ अनुसारको उजुरी सुन्ने अधिकारीको कर्तव्य तथा जिम्मेवारीको पनि प्रस्तावित मस्यौदाले सम्बोधन गर्न सक्नु पर्दछ। साथै ग्रामीण तथा भौगोलिक विकटता भएका क्षेत्रहरूमा स्थानिय जनप्रतिनिधीहरू तत्काल उजुरी दाखिला गराउन तथा अनुसन्धानको कार्यलाई सहयोग गर्न क्रियाशील हुनु पर्ने भएकाले मस्यौदामा स्थानीय जनप्रतिनिधी वा स्थानीय निकायका कर्मचारीहरूको कर्तव्यको बारेमा पनि उल्लेख गरिनु पर्दछ। साथै दफा ७ बमोजिमको सजायमा थप आधा सजाय हुनेछ भन्ने शब्दको सट्टामा “अदालतले सजायमा थप आधा सजाय गर्नेछ” भन्ने शब्द राखिनु पर्दछ। जसले गर्दा व्याख्याको क्रममा बहुअर्थ लाग्न नसकोस।

xi) दफा १०

१०. भुठा उजुर गर्नेलाई सजाय : कसैले कसैलाई दुख दिने नियतले यस ऐन बमोजिम भुठा उजुरी दिनेलाई तीन महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

भुठा उजुर गर्नेलाई सजायको वयवस्था गरेको छ। भुठा उजुरीको कार्यलाई नरोक्ने हो भने यसले अनुसन्धान गर्ने निकाय तथा अदालतको समेत समयको हानी हुन्छ। त्यसैले प्राय ऐनहरूमा भुठा उजुर गर्नेलाई निरुत्साहित गर्नलाई यस खालको प्रावधान सामान्यता ऐनहरूमा राखिएको पाइन्छ। तर यो ऐन एकदम Vulnerable जातीको लागी बनाइएको हो र समाजमा यी जाती, समुदायहरू सबै दृष्टिकोणबाट अति नै

कमजोर छन। भेदभाव तथा छुवाछूतको विरुद्धमा यी समुदायले गरेको उजुरी समाजका उपल्लो भनेर चिनिने जाती तथा अन्य सङ्घसंस्था हुन सक्छन। पैसा तथा शक्तिको आधारमा यिनीहरूले सजिलै यस प्रकारको उजुरीलाई भुटा बनाउन सक्ने अवस्था पनि कल्पना गर्न सकिन्छ। यस अवस्थामा पीडित जाती जो न्यायको लागि गएको हो उसले न्याय त पाउदैन तर फेरी उ कैद र जरिवानाको वीचमा पर्दछ अनी उ माथि भन अन्याय हुन जान्छ। जसमाथि छुवाछूत र भेदभाव हुन्छ उ अन्य समुदाय भन्दा विशेष समुदाय भएको र यसको लागि राज्यले सकारात्मक विभेदको नीति समेत लिने हुनाले भुटा उजुरीको प्रावधानलाई हटाई ऐनको पूर्ण प्रचलन र उजुरी गर्न प्रोत्साहन गर्नको लागि समेत यो प्रावधानलाई केही समयको लागि हटाइनु पर्दछ।

xii) दफा १२

१२. हदम्याद : यस ऐन अन्तर्गतको कसुरमा कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र मुद्दा दायर गरी सक्नु पर्नेछ।

थप र परिमार्जन तथा कारण

मस्यौदामा हदम्यादको व्यवस्था रहेको छ। छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य मानवअधिकार विरुद्धको कार्य हो तथा यो समानताको अधिकारको विरुद्धको कार्य हो। समाजमा र कानूनमा विना भेदभाव बस्न पाउने तथा कानूनको समान संरक्षण सबैलाई प्राप्त हुने कुरा मानवअधिकारको कुरा हो। जसलाई नेपाल पक्ष भएका मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले उल्लेख गरेका छन। सामान्यता मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा उजुरी गर्ने हदम्याद हुँदैन। मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ मा मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा आयोगले उजुरी लिने व्यवस्था भएता हदम्यादको कुनै पनि प्रावधान उक्त ऐनमा छैन। यातना, वेपत्ता जस्ता मानवअधिकार उल्लङ्घनको विषय गम्भीर हुने तथा समानताको हकको विषय भने गौण हुने पक्कै होइन। सबै मानवअधिकार समान र एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित र अहरणीय हुने कुरालाई मानवअधिकारको सिद्धान्तको रूपमा

विश्वव्यापी रही आएको छ। नेपालका भौगोलिक विकटता र जसको छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हकको उल्लङ्घन हुन्छ उसलाई यस ऐनको बारेको अज्ञानता आदीको कारणले गर्दा हदम्यादलाई बढाइनु पर्दछ। सामान्यता प्रमाण लोप नहोस भन्नका लागि हदम्यादको व्यवस्था गरिने सामान्य चलन रही आएको पाइन्छ। तर छुवाछूत तथा भेदभावको प्रमाण मुख्य गरेर देखि जान्ने र सुनी जान्ने भएकाले यसमा छोटो अवधिको हदम्याद राख्नुको कुनै औचित्यता देखिदैन बरु यसले उजुरी नै नआओस भन्ने उद्देश्य बोकेको देखिन्छ। तसर्थ, प्रस्तुत ऐनमा हदम्यादको व्यवस्था राख्नु उपयुक्त हुने भएता पनि तीन महिना भित्र उजुर गरी सक्नु पर्ने व्यवस्था भने सार्दभिक हुँदैन।

अन्य

प्रस्तावित विधेयकको दफा ४ मा “ कुनै निश्चित जातजाती मात्र समावेश हुने गरी सार्वजनिक समारोहहरूको आयोजना गरिनु हुँदैन” भन्ने अर्को उपदफा थप गरिनु पर्दछ। विधेयकमा जातजाती भनी उल्लेख भएको स्थामा जातजाती पछि वंश, समुदाय वा पेशा भन्ने शब्द पनि थपिनु पर्दछ। जसले दफालाई परिष्कृत गर्दछ अर्कोतर्फ समुदायका सबै तप्कालाई समेट्न सकिन्छ। त्यसैगरी मस्यौदामा प्रयोग भएको जातीय भेदभावले मात्र छुवाछूतलाई समेट्न नसक्ने हुनाले जातीय भेदभाव पछि छुवाछूत भन्ने शब्द पनि राखिनु पर्दछ।^{१६} प्रस्तुत ऐनले नियमावलीको परिकल्पना नगरेको हुनाले नियमावली बनाउन सक्ने अधिकार पनि यस ऐनलाई दिनु पर्दछ। प्रस्तावित मस्यौदाले सजायको व्यवस्था गरेता पनि छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गर्न उक्साउने, उचाल्ने, उत्तेजित गराउने, दुस्साहन गर्ने, उद्योग गर्ने तथा कसुरका मातियारहरूको सम्बन्धमा सजायको प्रावधान राख्न सकेको छैन। तसर्थ यस सम्बन्धमा पनि विधेयकमा उल्लेख गरिनु आवश्यक छ।

प्रस्तावित मस्यौदामा रहेका केही कमीकमजोरीलाई समयमा नै सम्बोधन गर्न सकी परिमार्जन गरिएमा नेपालमा सदियौ देखि विद्यमान रहेको जातीय छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्यलाई कमश अन्त्य गर्नमा यो मस्यौदा एउटा ऐतिहासिक र महत्वपूर्ण

**जातीयताका
आधारमा कसैलाई पनि
भेदभाव गर्न नहुने र प्रत्येक
राष्ट्रले आफ्ना नागरिकको
अधिकारको सम्मान र
सुनिश्चितता प्रदान गर्ने पर्ने
भन्ने प्रावधान संयुक्त राष्ट्र
सङ्घीय मानवअधिकार
सम्बन्धी थुपै दस्तावेजहरूमा
उल्लेख भएका छन्।**

काननी दस्तावेज बन्नेछ। नेपाली समाजमा नहुनु मामा भन्दा कानो मामा जाती भनिन्छ तर कानूनमा कार्यान्वयन नहुने कानून भन्दा कानून नै नभएको जाती भनिन्छ। जसरी नेपालका गैरसरकारी सङ्घसंस्था तथा पीडित नेपाली यस कानूनको निर्माणमा एकजुट भए त्यसैगरी कानूनको निर्माण पछि पनि त्यो एकता यसको कार्यान्वयनको लागि सधै सधै आवश्यक रहन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. अधिवक्ताद्वय, विमल विश्वकर्मा र लुमासिंह विश्वकर्मा, नेपालमा दलित समुदायका लागि आरक्षणको स्वरूप : अध्ययन प्रतिवेदन, दलित गैर सरकारी संस्था महासङ्घ, काठमाण्डौ, (२०६१)
२. डा. जगदिशचन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा, तन्नेरी प्रकाशन, काठमाण्डौ (२०५४)
३. मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, काठमाण्डौ (२०६४)
४. The Committee on the Elimination of Racial Discrimination, Fact Sheet No. 12, United Nations, OHCHR, Geneva
५. ज्ञानेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ, (२०४४)

नेतृत्वमा थारू महिला

अहिले थारू महिलाहरू आमसभाको सङ्ख्या बढाउनमा मात्रै होइन, राजनीतिक रूपले पनि सचेत हुन थालेका छन्। तर, यति मात्रै पर्याप्त छैन, थारू महिलाहरूको नेतृत्व तहको खाडल पुर्न सभासद तहसम्म पुग्ने जनप्रतिनिधि तथा विकासे काममा लागेका गैससहरूले पनि प्याकेज कार्यक्रम बनाई नेतृत्व क्षमता विकास गर्नुपर्छ।

कृष्णराज सर्वहारी

समग्र रूपमा हेर्दा आम नेपाली महिलाको पहिचान अबै पनि गृहिणीको रूपमा सीमित छ। त्यसमाथि पुख्र्यौली पेशा कृषि अँगालेका थारू महिलाहरूलाई घरधन्दाभै कृजिनु पर्ने बाध्यता छ। तर, जनआन्दोलन २०६२/०६३ को उभारपछि भने नेतृत्वदायी पङ्क्तिमा थारू महिलाहरूसँगै अन्य जनजातिका महिलाको सङ्ख्या पनि एकाएक चलिएको छ।

अहिले ३७ जना थारू सभासदमा ठ्याक्कै एक दर्जन महिला सभासद छन्। एमालेले दाङकी शान्ता चौधरीलाई सभासद बनायो। राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्चको केन्द्रीय उपाध्यक्ष रहेकी शान्ता सभासद हुनु अघि भूमिअधिकार आन्दोलनमा सक्रिय थिइन्। त्यसो त १८ वर्ष अरूको घरमा कमलहरी बसेकी उनलाई नेतृत्वको यति माथिसम्मको उडान भर्दा कहिलेकाहीं सपनाभै लाग्छ। घरबास समेतको लालपूर्जा नरहेकी यिनले सभासद रहे पनि नरहे पनि भूमिअधिकारमा आजीवन लागि रहने प्रण गरेकी छन्। त्यस्तै माओवादीबाट सभासद भएकी कैलालीकी सुकदैया चौधरी पनि १२ वर्ष अरूको घरका कमलहरी बसिन्। मुक्त कर्मैया समाज मार्फत कर्मैयाहरूको आन्दोलनमा सक्रिय उनी यहाँसम्म आइपुग्न कर्मैया आन्दोलनमा आफूले गरेको योगदानको सम्मान रहेको बताउँछिन्। खासगरी २०५७ साउन २ गते कर्मैया मुक्तिपछि कर्मैया बस्तीमा नेतृत्वकर्ताको

सङ्ख्या बढ्यो। बर्दियाका मुक्त कर्मैया सुन्दरा थारू माओवादीबाट सभासद छन्।

सुनसरीकी भगवती चौधरीलाई एमालेले सभासद बनायो। भगवती चौधरी वर्तमान फलनाथ खनालको मन्त्रिमण्डलमा वन तथा भूसंरक्षण राज्य मन्त्री भई थारू महिलामा पहिलो मन्त्री हुने सौभाग्य पाएकी छिन्। सभासद हुनु अघि भगवती सुनसरीको दुहवीमा फरवार्ड नामक संस्थाको अध्यक्ष भइ विकासे काममा सक्रिय थिइन्।

संविधानसभाको चुनाव अघि अन्तरिमकालमा एमालेबाट पार्वती चौधरी, माओवादीबाट सरस्वती चौधरी र रूपा चौधरीले सभासद हुने मौका पाए। संविधानसभाको चुनावमा यी तीनैले सभासदको उम्मेदवारी पाएको भए पनि रूपा चौधरी मात्रै विजयी भइन्। यसरी रूपाले पहिलो निर्वाचित थारू महिला सभासदको नाम आफ्नो खातामा लेखाइन्। कैलालीकी पार्वती चौधरी माओवादी कार्यकर्ताबाट हत्या गरिएका एमालेका सांसद चक्रबहादुर डगौराकी श्रीमती हुन्। सभासद हुनुअघि पार्वती एमालेप्रति सद्भाव राख्ने सामान्य कार्यकर्ता मात्रै थिइन्। यसरी श्रीमानको शहादतको विरासतको रूपमा त्यो पद उनले पाएको देखिन्छ। सरस्वती र रूपा भने माओवादी जनयुद्धमा सक्रियतापूर्वक सहभागी थिए। जनयुद्धमा बाबु र भाइलाई गुमाएकी रूपालाई शहिद परिवारको कोटामा सभासद हुने अवसर प्राप्त भयो। सभासद नरहे पनि

सरस्वती मूलधारको राजनीतिमा सक्रिय छन्। माओवादीको भातृ सङ्गठन थारूवान राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाको उनी उपाध्यक्ष हुन्।

कैलालीकै फूलमतीदेवी चौधरी र मालमतीदेवी राना थारूलाई क्रमशः राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी र सद्भावना (महतो) पार्टीले सभासद बनाएको छ। यसरी कैलालीबाट मात्रै रूपा, सुकदैया, फूलमती र मालमती गरी चार जना थारू महिलाले संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गरेका छन्। साधारण गृहिणी फूलमती कार्यक्रममा विचार राख्नुभन्दा अहिले पनि परिचय मात्र लिन, दिन सिक्दैछिन् भने मालमतीले सभासदको सामान्य छवि बनाउँदैछिन्।

माओवादीबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सप्तरीकी सभासद लक्ष्मी चौधरीको यादवसँग विवाह भए पनि थारू हकहित नै आफ्नो पहिलो प्राथमिकतामा पर्ने जनाउँछिन्। मालेबाट प्रतिनिधित्व गर्ने चितवनकी पार्वती महतो विवाह अघि कुमाल थिइन्। थारू भाषा सिक्दै गरेको बताउने उनी थारू, कुमाल मात्रै होइन, पिछ्छिडिएका सबै वर्गको आवाज उठाउनेमा लागिपर्ने बताइन्। सुनसरीबाट नेपाली काँग्रेसले रामवती चौधरी तथा राप्रपाले नबोदिता चौधरीलाई सभासद बनाएको छ। राजनीतिमा यी दुवै नयाँ अनुहार हुन्। प्रत्यक्ष निर्वाचनमा राप्रपाले नजिते पनि नरेन्द्रकुमार चौधरीले सर्वाधिक भोट ल्याएको पुरस्कार स्वरूप पार्टीले उनको छोरी नबोदितालाई सभासद हुने पहिलो प्राथमिकतामा राख्यो। मोरङकी भुटनदेवी

खवास नेपाली काङ्ग्रेसबाट सभासद भएकी छिन्। खवासहरूले आफूहरू छुट्टै जनजाति भएको बताए पनि आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले हालैको सूचिकरणमा खवासलाई पनि थारू अन्तर्गत राखेको छ।

सङ्घीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्चको एक घटक थरूहट स्वायत्त राज्य परिषदबाट संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने रूक्मिणी चौधरी दाङकी हुन्। छुट्टै थरूहट प्रदेशको परिकल्पना गर्ने उनको पार्टी थारूलाई मधेशीको सूचिमा राखेको विरोधमा अग्रपङ्क्तिमा उभिएको छ। संसदमा थारू समुदायको आवाज सबैभन्दा बढी उठाउने पनि रूक्मिणी नै भएकी छिन्। उनी भन्छिन् “जून समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्‍यो, तिनैको आवाज हाम्रा थारू सभासदले प्राथमिकता साथ नउठाई दिँदा उनीहरू पार्टीका दास मात्रै हुन् कि जस्तो मलाई लाग्छ।”

सभासद हुने थारू महिलाको नेतृत्व तथा क्षेत्रीय, गाउँस्तरको नेतृत्वको तुलना गर्दा यस बीचमा ठूलो खाडल देखिन्छ। प्रत्येक थारू गाउँमा एक अगुवा हुन्छ। जसलाई ठाउँ विशेष अनुसार बरघर, भलमन्सा, ककनदार, महटाँवा आदि भनिन्छ। तर तिनमा अगुवा पुरुष मात्रै छन्। १२ जना थारू महिला सभासद भएपनि मुक्त कर्मैया बस्तीको अवस्थालाई छाडेर १२ जना बरघर महिला समेत थारू गाउँमा पाइन हम्मे हम्मे छ। जनआन्दोलन २०६२/०६३ पछि पनि दाङदेउखुरी, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा बरघरको अध्ययन गर्दा जम्मा दुई जना थारू महिला बरघर फेला पारेको थियो। मुक्त कर्मैया बस्तीमा भने महिला बरघर चुन्ने लहर चलेको छ, जो निकै नै सकारात्मक कदम हो। हालकी सभासद सुकदैया चौधरी पनि कुनै समय मुक्तिपछि कैलालीको पथरैया गाउँमा बरघर थिइन्।

बर्दियाको छेदिया शिविरमा ८ सय ४८ घरधुरी मुक्त कर्मैया रहेका छन्। शिविरलाई ३७ टोलमा बाँडिएको छ। प्रत्येक टोलको अगुवा बरघर छनौट गरिएको छ। बरघर हुनेमा १८ जना पुरुष सदस्य छन् भने १९ जना महिला रहेका छन्। शिविरमा महिलाहरूको नेतृत्व सङ्ख्या बढी हुनुको

सभासद हुने थारू महिलाको नेतृत्व तथा क्षेत्रीय, गाउँस्तरको नेतृत्वको तुलना गर्दा यस बीचमा ठूलो खाडल देखिन्छ। प्रत्येक थारू गाउँमा एक अगुवा हुन्छ। जसलाई ठाउँ विशेष अनुसार बरघर, भलमन्सा, ककनदार, महटाँवा आदि भनिन्छ। तर तिनमा अगुवा पुरुष मात्रै छन्। १२ जना थारू महिला सभासद भएपनि मुक्त कर्मैया बस्तीको अवस्थालाई छाडेर १२ जना बरघर महिला समेत थारू गाउँमा पाइन हम्मे हम्मे छ। जनआन्दोलन २०६२/०६३ पछि पनि दाङदेउखुरी, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा बरघरको अध्ययन गर्दा जम्मा दुई जना थारू महिला बरघर फेला पारेको थियो। मुक्त कर्मैया बस्तीमा भने महिला बरघर चुन्ने लहर चलेको छ, जो निकै नै सकारात्मक कदम हो। हालकी सभासद सुकदैया चौधरी पनि कुनै समय मुक्तिपछि कैलालीको पथरैया गाउँमा बरघर थिइन्।

कारणवारे शिविरका एक सदस्य इन्द्रबहादुर चौधरी (२३) ले भने-“भण्डै १ सय भन्दा बढी काम गर्न सक्ने युवा भारत छिरेका छन्, त्यसैले महिलालाई नै नेतृत्वको जिम्मेवारी थपियो। राजापुर क्षेत्रका थारूहरूको बारेमा विद्यावारिधी गरिरहेका रामचन्द्र बराल भन्छन्- वाध्यताले नै सही, महिलाहरूमा दैनिक भेटघाट र कुराकानीले गर्दा आजभोलि समूहमा निर्धक्कसँग कुरा राख्न र समूह परिचालन गर्न सक्ने क्षमता बढाएको छ।

छेदिया शिविरको मात्रै उदाहरण हेर्ने हो भने आफ्नो समाज परिवर्तनमा कर्मैया महिलाहरूको नेतृत्व लोभलाग्दो देखिन्छ। जबकि मुक्ति अघि महिलामा कर्मैया घरमुलीको अवस्था एकदमै निर्धो थियो। मुक्त कर्मैया पुनर्स्थापना तथा वृत्ति विकास सम्बन्धी प्रतिवेदन-२०६६ अनुसार मुक्ति अघि महिला कर्मैया घरमुली केवल ०.८ प्रतिशत थिए। यसरी मुक्ति अघि एक प्रतिशत पनि महिला कर्मैया घरमुली नरहेको अवस्थामा हाल मुक्त कर्मैयाहरू बाहिर कमाउन गएको अवस्थामा वास्तविक घरमुली महिलाहरू नै रहेका छन्। घर व्यवहारसँगै नेतृत्व सम्हाल्ने उनीहरूको सिको आम थारू महिला मात्रै होइन, अन्य पिछडा वर्गका महिलाले पनि गर्न सक्नुपर्छ।

यसरी अहिले थारू महिलाहरू आमसभाको सङ्ख्या बढाउनमा मात्रै होइन, राजनीतिक रूपले पनि सचेत हुन थालेका छन्। तर, यति मात्रै पर्याप्त छैन, थारू महिलाहरूको नेतृत्व तहको खाडल पुर्न सभासद तहसम्म पुग्ने जनप्रतिनिधि तथा विकास काममा लागेका गैससहरूले पनि प्याकेज कार्यक्रम बनाई नेतृत्व क्षमता विकास गर्नुपर्छ। अर्कोतर्फ थारू गाउँको अगुवा महिलालाई नै बरघर बनाउन वर्तमान पुरुष बरघरहरूले सकारात्मक सोचको विकास गर्नुपर्छ। होइन भने नेतृत्वको खाडलको गहिराई अझ बढ्ने देखिन्छ।

ksarbahari@gmail.com

नेपालमा आधुनिक राजनीतिक प्रणालीको निर्माण

शासनको सबै क्षेत्रसँग जोडिएर आएको सम्भ्रान्तवाद र राजनीतिक दल र नागरिक समाजले केवल ठूलो स्वरमा उच्चारण गरेको “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र” ले के देखाउँछ भने शासन केवल राजनीतिक दलहरूबीच भएको, सम्भ्रान्त सम्भ्रौताको कारणले मात्र परिवर्तन भएको थियो र सुदृढता पनि बाँकी नै छ।

पृष्ठभूमि

सन् २००६ नेपाली राजनीतिलाई कालखण्डमा छुट्याउने महत्वपूर्ण वर्षको रूपमा रह्यो। सन् २००६ को जनआन्दोलनले जनतालाई केही राहत प्रदान गर्नुका साथै नयाँ राजनीतिको आशा जगायो जसलाई उत्कृष्टता प्राप्त तथा प्रदर्शित गर्ने मित्रता र न्यायको स्रोतको रूपमा लिइएको थियो। सत्ताको खेललाई मात्र राजनीतिक संवादको महत्वपूर्ण वास्तविकता नबनाइकन जनआन्दोलनपश्चात् सहभागितामा आधारित नयाँ युगको प्रवेश हुनेछ, समाजमा व्याप्त अन्यायको अन्त्य हुनेछ, बृहत शान्ति सम्भ्रौताद्वारा सहमतिमा पुगेका उपायहरूको कार्यान्वयन हुनेछ, छ सय एक सदस्य रहेको बलियो संविधानसभद्वारा संविधान निर्माणतर्फ काम हुनेछ र धर्मनिरपेक्ष लोकतान्त्रिक गणतन्त्रतर्फ नयाँ दृष्टिकोणको विकास हुनेछ भन्ने आशा गरिएको थियो। तर राजनीति स्थिर सरकार निर्माणको लागि समाधानतर्फ भन्दा पनि तर्कवितर्कतर्फ गएको, समाज प्राकृतिक अवस्थातर्फ पस्दै गरेको “जनताद्वारा” भनी खुबै प्रशंसा गरिएको लोकतन्त्र “केहीको लागि केही” भने भै भन्नुभन्नु “अल्पतान्त्रिक” हुँदै गएको कारण पाँच वर्ष पछि आजसम्म आइपुग्दा जनतामा ठूलो डर अझै लुकेर बसेको अवस्था छ। दिनानुदिन राज्यको सामाजिक दायरा परिवर्तन हुँदै गइरहेको छ, तर राजनीतिक समाज र नागरिक समाजकाबीच रहेको

तनाव र सहकार्यले जनताका नयाँ आकाङ्क्षाहरूलाई समायोजन गर्न नसकेको अवस्था छ। यस्ता तनाव तथा सहकार्यहरू देशको सामाजिक, राजनीतिक, स्थिरताका लागि लिइएको फराकिलो उद्देश्यका कारण भन्दा पनि सत्ता राजनीतिको खेलबाट परिचालित छन्।

शासनको सबै क्षेत्रसँग जोडिएर आएको सम्भ्रान्तवाद र राजनीतिक दल र नागरिक समाजले केवल ठूलो स्वरमा उच्चारण गरेको “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र” ले के देखाउँछ भने शासन केवल राजनीतिक दलहरूबीच भएको, सम्भ्रान्त सम्भ्रौताको कारणले मात्र परिवर्तन भएको थियो र सुदृढता पनि बाँकी नै छ। शासन व्यवस्था परिवर्तन गर्न नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे तापनि समाज र राज्यको आधुनिकीकरणका लागि नागरिक मूल्यको छाप पार्न भने असफल भएको छ। “पुरानो वर्ग” र “नयाँ वर्ग” का नेताहरूको मिलन सार्वजनिक स्वार्थ र सामूहिक भलाइका लागि भन्दा पनि उनीहरूको निहित स्वार्थबाट उत्प्रेरित भएको छ। अस्थिरता एकाएक वृद्धि भएको, प्रतिपक्षको जालो, आम नागरिक वर्ग र नागरिक समाजकोबीचमा सम्बन्धको अभाव, राजनीतिक संवादमा राष्ट्रियताको विषयलाई छलफलको विषय नबनाइनु जस्ता विषयले आम जनता “संभ्रान्त राजनीति”बाट टाढिएका छन्। यसले पक्कै पनि देशको

लालबाबु यादव

सह-प्राध्यापक राजनीतिशास्त्र,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समृद्ध भविष्यको उद्घोष गर्दैन।

राजनीतिक वर्गको आकारमा आएको फैलावट र नागरिक समाजका सदस्यहरू राजनीतिक समाजतर्फ सर्नाले “नागरिक समाज” को अवधारणा गौतम बुद्धले शताब्दीऔं अघि भनेजस्तो जानोदीप्तको अवस्था नभएर क्षय हुँदै गइरहेको छ। वास्तवमा राज्य र नागरिकहरू राजनीतिक दल र नागरिक समाजको उपनिवेशमा परेका छन्। नागरिक समाजका सङ्घ सङ्गठनहरूमा आएको परिवर्तन र सार्वजनिक क्षेत्रमा राजनीतिक समाजले खासगरी दोश्रो जनआन्दोलन पछि गरेको औपनिवेशीकरणलाई लोकतन्त्रात्मक राजनीतिको सामान्य रूपमा लिन सकिन्न। यो एउटा असामान्य अवस्था हो र यसले गुणात्मक हिसाबले हेर्दा, एउटा फितलो लोकतन्त्रको अवस्थिति सङ्केत गर्दछ। हिंसालाई मानव इतिहासको लोकतन्त्रपूर्वको युगमा शक्ति प्राप्त गर्ने साँचोको रूपमा लिइएकाले एउटा आधुनिक राजनीतिको रूपमा नागरिक समाजले राजनीतिबाट हिंसालाई हटाउने काम गर्दछ।

नागरिक समाज नागरिक क्षेत्रबाट राजनीतिक क्षेत्रमा जानु, राजनीतिक समाजको फैलावट मात्र हुनु र विभिन्न दबाव समूहको उदय हुनु जस्ता विषयले देशमा “क्रान्तिकारी अवस्था” कायम रहेको भान हुन थालेको छ। यस्तो अवस्थाले राजनीतिक र संवैधानिक स्थिरताको सम्भावनालाई कमजोर पार्नुका साथै सामूहिक कार्य र सेवा वितरण जस्ता कार्यमा राज्यलाई कमजोर बनाएका छन्। यस्तो अवस्थाका घटनाहरूका

पछाडि के छ भने पेशागत राजनीतिक वर्ग (राजनीतिक उद्यमीहरू) ले असल शासनको सम्भावना, सामाजिक अवसर, मुक्ति र कानुनी हकका (सम्पत्ती हक समेत) लागि दिइएका संवैधानिक र मानवअधिकारहरूलाई बेवास्ता गरेका छन्। राजनीतिक वर्गले नेपाललाई खाली आफ्नो व्यक्तिगत संपत्तिको रूपमा लिएका छन्। राज्यको स्वामित्व “राजनीतिक दलहरू” र काठमाण्डौकेन्द्रित नागरिक समाजका सदस्यहरू तर्फ सरे जस्तो देखिन्छ। सायद यही कारणले, अन्य कारण पनि हुन सक्दछन्, नागरिकहरू राज्यव्यवस्था विरुद्ध विभिन्न विषयहरूमा दबाव दिँदै छन्, सामाजिक आन्दोलनमा सहभागी हुँदैछन् र आ-आफ्नै समूहहरू निर्माण गर्दैछन्। हाम्रा नेताहरूले यी फराकिला सार्वजनिक विद्रोहहरू नबुझेका चाँही होइनन् तर उनीहरू यस्ता समस्या सामानार्थ निरिह देखिन्छन्। आफ्नै भन्नुपर्दा यथायतः उनीहरूले पार्टी र संसद्को परिधिभित्र नभएका समूहहरूसँग सम्पर्कका माध्यमहरू नै बन्द गरेका छन्। वास्तवमा यस्ता कुराले जनआन्दोलनताका उठेको नागरिक समाजको उल्लासोन्मादलाई क्षय हुनतिर डोच्याउँदैछ। भविष्यमा यसले राजनीतिक दलहरूलाई निरन्तर धावा बोल्नेछ र कुनै वैचारिक आधारविना दलहरूलाई गुटबन्दी, विखण्डन र पुनर्एकीकरणतर्फ लैजाने छ। आम नागरिकको उत्तम प्रभावक्षेत्र भित्र राजनीतिलाई नल्याएसम्म यो निरन्तर चलिरहने छ।

हाल नेपाल प्रमुख अस्तव्यस्तताको पीडामा छ र नेपाली राजनीतिका अगाडि धेरै र बृहत् अप्ठेराहरू छन्। समाजका विभिन्न क्षेत्रमा परिवर्तनहरू देखिँदै आइरहेका छन्। परिवारमा व्यक्तिवादीकरण, गाउँबाट शहरतर्फ बसाई सर्ने काम, विदेशिने चलन, मुद्दीकरण र लै क सामाजिक अधिकारका रूपहरू केही उदाहरणहरू हुन्। तर, नेपाली नेतृत्व यी परिवर्तनहरूलाई सम्बोधन गर्न तयार देखिँदैन। किनारीकृत र समाजमा दबिएर बसेका तहका व्यक्तिहरूको उल्लेख उम ले हामीलाई एउटा औपचारिक राजनीतिभन्दा टाढा सोचन र वास्तविकताको गहिरो आयाम खोज्न बाध्य पारेको छ। विभिन्न दबाव समूह खासगरी कालदोषयुक्त राजनीतिक अभ्यासका कारण जुन नैतिक

अनैतिक जुनसुकै उपाय लगाएर उद्देश्य पूरा गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणाबाट सञ्चालित हुन्छ राज्यले आफ्नो आन्तरिक सार्वभौमिकता गुमाउँदै गएको अवस्था छ। यस्तो अवस्थामा राजनीतिक समाज र नागरिक समाजका बीचको तनाव र सहकार्य यदि केवल यथास्थिति कायम राख्न र आ-आफ्नो तह सुरक्षित राख्नका लागि मात्र हुन्छ भने हामी कसरी “नयाँ नेपाल” को आशा गर्न सक्छौं ? २०६२/०६३ को जनआन्दोलनका जनताको भ्रमा अडिएको “नयाँ नेपाल” को परिकल्पना वर्तमान घटनाक्रममा भौतिकवादी स्थिर कानुन पालना गर्ने र शान्त नेपालको भावना होइन खाली एक आर्दश भएको छ।

आम जनताले लोकतन्त्र अनुभूत गर्न नपाउँदासम्म र मानवअधिकार सबैका लागि नहुँदासम्म हामी अधि बढ्न सक्दैनौं। समग्रमा भन्नुपर्दा लोकतन्त्र भनेको जनतालाई शासन गर्ने संयन्त्र बनाउने भन्दा पनि उनीहरूलाई आफ्नै शासन गर्नेतर्फ सशक्तिकरण गर्ने र सक्षम बनाउने हो। राजनीतिक व्यवस्था, शासनको नमुना तथा लोकतन्त्र सबैले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा (जसले नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा अन्य आधारलाई समान रूपले जोड दिएको छ) को आधारमा समाजको आम चाहनालाई सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ संविधान नयाँ सामाजिक सम्झौता हो र यसले कुनै पनि जाति, पेशा, धर्म, लिङ्ग, भाषा र राजनीतिक आस्थाका व्यक्तिहरूलाई बिना भेदभाव समान अधिकारको प्रत्याभुति दिन सक्नुपर्दछ। नेपाल संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा अर्न्तगत सुरक्षित राखिएको नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको पक्ष राष्ट्र भइसकेको छ। त्यसैले दुवै किसिमका अधिकारहरू जनतामा प्रत्याभूत गर्नका लागि संयन्त्र बनाउनेतर्फ काम गर्न राजनीतिक दलहरूको उत्तरदायित्व बनेको छ। यसका अलवा धनी हुन वा गरीब कानुनले सबैलाई समान रूपले व्यवहार गर्न सक्नुपर्दछ तर नेपालमा यस्तो अवस्था छैन। खाली गरीबहरू चाँहि सजायका भागी बनाइन्छन् र धनीहरू सधैं बिनासजाय उम्कन्छन्। सबैलाई जहाँसुकै पनि कानुनको अगाडि पहिचान पाउने अधिकार छ। त्यसैगरी सबैलाई हरेक

राज्यको सीमाभित्र स्वतन्त्र रूपले हिँडडुल गर्ने र बस्न पाउने अधिकारका साथै आफ्नो इच्छाअनुसार देश छाड्न र फर्कन पाउने र आफ्नो राष्ट्रियता देखाउन र अनुशरण गर्न पाउने अधिकार दिइनु पर्दछ। सङ्घीय शासन व्यवस्थातर्फ जाँदै गर्दा यो कुराले नेपालमा विशेष महत्व राख्दछ।

लोकतन्त्र, राजनीतिक प्रणाली, सरकारको रूप, चुनावी प्रक्रिया अनि न्यायपालिका जस्ता विषयमा नेपालमा थुप्रै बहसहरू भएका छन्। तर के चाँहि महत्वपूर्ण हो भने यी सबै कुराले लोकतान्त्रिकरणको प्रक्रियालाई मजबुत बनाउनुका साथै यी विषयहरू आफैँमा लोकतान्त्रिक तरिकाले निर्माण गरिनुपर्दछ अनि मात्र सत्ता शक्तिविहिनहरूका लागि राम्रो सँग व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। सत्तालाई सार्वजनिक जवाफदेहिता आवश्यक पर्दछ, निरपेक्ष सत्ता निरपेक्ष रूपले नै जनताप्रति जवाफदेहि हुनुपर्दछ किनभने आधुनिक अवधारणा अनुसार सार्वभौमसत्ता जनतामा अर्न्तनिहित हुन्छ यसले मात्र सामाजिक दरारलाई जोड्न सक्छ र वर्ग सङ्घर्ष कम गर्न सक्छ। राज्य एक अमूर्त चीज हो तर उसले गर्ने कार्यबाट ऊ पहिचानमा आउँछ त्यसैले राज्यले गर्ने कार्यले जनतालाई आफ्नो प्रणाली भित्र ल्याउनु पर्छ र राज्य, समाजलाई सामञ्जस्यपूर्वक मध्यस्थता गर्नुपर्दछ। यिनै विषयहरूको वरपर रहेर वर्तमानमा चलिरहेको बहसलाई ध्यानमा राखी यो लेख प्रस्तुत गरिएको छ।

मानवअधिकार दृष्टिकोण

यदि हामीले मानवअधिकारलाई सच्चा अर्थमा सबै नागरिकको पहुँचमा पुऱ्याउन खोजेको हो भने निम्न क्षेत्रहरूमा केही परिवर्तन ल्याउन आवश्यक छ। जब मानवअधिकारको कुरा आउँछ, नेपाली समाजमा केही विवादित विषयहरू छन्। उदाहरणको रूपमा जमिनको अधिकारलाई लिन सकिन्छ। एकातर्फ राजनीतिक दलहरू मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा सन् १९४८ लाई अनुशीलन गर्ने इच्छा व्यक्त गर्दछन् भने अर्को तर्फ फेरि एक व्यक्तिबाट जमिन लिएर कुनै क्षतिपूर्ति प्रदान नगरी अर्को व्यक्तिलाई वितरण गर्ने कुरा भइरहेको छ, यो आपसमा मेल नखाने विषय हो। त्यसैगरी शान्तिपूर्ण तरिकाले भेला हुन पाउने अधिकार

कर्फ्यू तोड्दै रिङरोडमा निस्किएको विशाल जुलुस

कलङ्कीमा अन्दोलनकारीहरू माथि गोली प्रहार गर्दै सुरक्षाकर्मी

जनआन्दोलनको पर्यवेक्षणमा इन्सेकका अध्यक्ष सुबोधराज प्याकुरेल लगायत अन्य

१९ दिने जनआन्दोलनमा इन्सेक

१९ दिनसम्म भएको जनआन्दोलन २०६२-०६३ ले नेपालमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना मात्र गरेन शान्तिपूर्ण आन्दोलनका अगाडि निरङ्कुशता टिक्न नसक्ने रहेछ भन्ने पाठ संसारलाई सिकायो । आन्दोलन क्रममा १९ जना नेपालीले शहादत प्राप्त गरे । पाँच हजार भन्दा बढी घाइते तथा अङ्गभङ्ग भए । उक्त आन्दोलनमा इन्सेकले आफ्नो दैनिक कार्यहरू थाँती राखेर नेपालभरका आफ्ना सबै कर्मचारीहरूलाई आन्दोलनको अनुगमनमा परिचालन थियो । सशस्त्र गतिविधि गरिरहेको तत्कालीन नेकपा माओवादीले आन्दोलनपछि युद्धविराम गर्‍यो । नेपाली जनताले गणतन्त्र तथा संविधानसभा प्राप्त गरे । संविधानसभाले नयाँ संविधान बनाउँछ भन्ने आशा बितेका तीन वर्षका संविधानसभाका गतिविधि हेर्दा निराशामा परिणत हुन थालेका छन् ।

—बिमलचन्द्र शर्मा

कलङ्कीमा सेनाको ट्याङ्क रोक्दै प्रदर्शनकारी

इन्सेकका कर्मचारीहरू जनआन्दोलनको अनुगमनमा

चावहिलमा टायर बालेर सुरक्षाकर्मीलाई अवरोध गर्दै आन्दोलनकारीहरू

पनि एक विचार गर्नुपर्ने विषय बनेको छ। धेरै जसो दलहरूले यो अधिकारको उल्लङ्घन गरिरहेका छन्। किनभने ती दलहरूले आफैँ भित्र अथवा सहायक सङ्गठनको सहयोगमा लडाकु समूहको निर्माण गरिरहेका छन्। यो पनि मानवअधिकार र लोकतन्त्रको सिद्धान्तसँग मेल नखाने विषय हो। यसैगरी जब नागरीताको कुरा आउँछ, यो सवालमा विश्वव्यापी घोषणा १९४८ ले जात, लि, धर्म आदिका आधारमा भेदभाव गरेको छैन तर कुनै एक नेपाली महिलाले एक विदेशी पुरुषसँग विवाह गरेको अवस्थामा नेपाली नागरिक बन्न उक्त पुरुषले १५ वर्ष बिताउनुपर्ने हुन्छ जबकि एक नेपाली पुरुषले कुनै विदेशी महिलसँग विवाह गरेमा उक्त महिलालाई त्यस्तो कुनै सीमा छैन। नागरिकताको आधार भनेको राष्ट्रिय पहिचान हो जुन कुरा नेपाली सन्दर्भमा बिसिईको जस्तो देखिन्छ।

मानवअधिकार विशेषतः मानिसहरूसँगको सम्मानसँग सम्बन्धित छ। तर सरकारी तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने गरीबीको रेखामुनि रहेका जनताहरूमध्ये २५ प्रतिशत जनताहरूको प्रतिदिन १.५ अमेरिकी डलर प्राप्त गर्दछन्। नेपाली जनता आधारभूत अधिकार प्राप्त गर्न र डरबाट मुक्त हुन सङ्घर्षरत छन्। नैतिक व्यक्तित्व विकास गर्न, सम्मानीत जीवनयापन गर्न र स्वतन्त्रताको उपयोग गर्नका लागि आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति आवश्यक पुवसर्त हो। जाती, वर्ग र लि मा आधारित असमानताले यस्ता गुणात्मक पक्ष प्राप्त गर्न रोक्नुका साथै उनीहरूलाई सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुन र सामाजिक विकासमा समान साझेदार बन्न रोकेको छ।

सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई मूर्तरूप दिन नेपालमा मौलिक परिवर्तन आवश्यक छ। उदाहरणको लागि छुवाछुत प्रथा कानुनले मात्र अन्त्य गर्न गाह्रो छ। यस अन्त्य गर्न त शिक्षा र आर्थिक सशक्तिकरण दुवैको आवश्यकता पर्दछ। लैंगिक समानताका लागि पनि पुनः सामाजिककरण र सशक्तिकरण जस्ता उपायहरूको आवश्यकता पर्दछ जुन क्षमता वृद्धिबाट गर्न सकिन्छ। वर्तमानमा चलिरहेको अर्थतन्त्रको आधारभूत प्रकृतिलाई उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्रमा परिवर्तन गरेर र

किनारीकृत तथा गरीबहरूको सामाजिक न्यायको लागि संरचना निर्माण गरेर आर्थिक अधिकारलाई स्थापित गर्न सकिन्छ। यसले मात्र मजदुर तथा किसानलाई आवश्यक क्षमता जस्तै शिक्षा र स्रोत प्रदान गर्दछ, सामन्ती प्रकारको उत्पादन प्रक्रियाको अन्त्य गर्दछ, कर्मैया प्रथाको अन्त्य गर्दछ र सबैको आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति गर्दछ। बन्दै गरेको संविधानका लागि रोजगारीको अधिकार, सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, निशुल्क स्वास्थ्य सेवा र शिक्षा जस्ता महत्वकांक्षी अधिकारहरू प्रस्ताव गरिएका छन्। यस्ता अधिकारहरू वास्तविक रूपमा उपयोग गर्न सक्ने वातावरण निर्माणका लागि राज्यले उचित किसिमको संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्दछ। पहिचान र सांस्कृतिक विकासका लागि पर्याप्त अर्थतन्त्र पुर्वसर्त हो। आफ्नो स्वतन्त्र छनोटहरूको अभ्यासका लागि सबै नागरिकहरूका लागि सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार दिइनुपर्दछ। नेपालको संस्कृति पनि निश्चित तरिकाले सुधार हुन आवश्यक छ। उदाहरणको लागि चेलिवेटी बेचबिखन, दासप्रथा, वेश्यावृत्ति, वादीप्रथा, छाउपडी प्रथा, बाल विवाह, विद्यवासँग जोडिएका नकरात्मक कुराहरू, कानुनी प्रथा हुँदा हुँदै पनि महिलाहरूलाई सम्पत्ति दिन गरिएको इन्कार बाल दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसा, बोक्सी प्रथा आदि को अन्त्य जरुरी छ। कानुन पालना गराउनु र अधिकार दिनु राज्यको कर्तव्य भएकाले संवैधानिक उपायहरूबाट राज्यको क्षमता निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अर्न्तगत नयाँ अधिकारहरू जस्तै विकासको अधिकार, खाद्य, स्वास्थ्य, काम, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुने जस्ता अधिकारहरूका स्थापित छन्। नेपालले पनि यस्ता अधिकारहरूमा हस्ताक्षर गरेका कारण यी अधिकारहरूलाई मुख्य प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। हामीसँग यस्ता अधिकारहरू पुरा गर्न स्रोत र साधनहरू छन्। यस सन्दर्भमा अर्न्तराष्ट्रिय समुदाय, नीजि क्षेत्र र नेपाली नागरिक समाजले यस्ता अधिकारहरूलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि राज्यलाई सक्षम बनाउनेतर्फ सहयोग गर्नुपर्दछ। यसैगरी नेपालमा अहिले परम्परागत ...सामूहिक अधिकारलाई अत्यन्त जोड दिइएको र

आधुनिक व्यक्तिगत र मानवअधिकार चाहीं बिसिईको जस्तो देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा व्यक्तिगत र सामूहिक अधिकारकाबीच सन्तुलन कायम राख्नु पर्दछ। समाज संगठित भएमा र विधीको शासन विद्यमान रहेमा अधिकारमा आधारित समाज सम्भव छ। यसको अर्थ मानवअधिकार सङ्घ संस्थाहरूले जनतामा आफ्नो अधिकारबारे चेतना फैलाउन नागरिकहरूलाई संगठित गर्ने र आफ्नो आवाज मुखरित गर्न सक्ने बनाउने दोहोरो भूमिका खेल्नु पर्दछ। नयाँ संविधानले सबै नागरिकका लागि सम्पत्ती सम्बन्धी हक समाविष्ट गराउनु पर्दछ अनि मात्र सबै नागरिकले समान र पूर्ण रूपले अधिकार प्राप्त गरेको महशुस गर्न सक्दछन्। अर्को कुरा, यस्ता अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्नेतर्फ संस्थागत संयन्त्रहरू पनि सुदृढ गरिनुपर्दछ।

राजनीतिक व्यवस्था

राजनीतिक व्यवस्था लोकतन्त्रको एक स्वरूपको रूपमा राज्यसँग रहन्छ। राज्य व्यवस्था शक्तिको साथै कर उठाउने एकाधिपत्य हुन्छ, जनताको निष्ठा र अन्तराष्ट्रिय मान्यता प्राप्त हुन्छ। यदि राज्य आन्तरिक रूपले प्रभावशाली दबाव समुहबाट स्वायत्त छ र बाह्य रूपले सार्वभौम छ भने मात्र लोकतन्त्रले सार्वजनिक भलाईका निम्ति काम गर्न सक्दछ। लोकतन्त्रको स्वरूप, शासन, राजनीतिक दलहरू र नागरिक समाज राज्य व्यवस्था आफैँमा आधारित हुन्छ। यस सन्दर्भमा संविधानले राज्य र समाजको सम्बन्धकाबीच मध्यस्थता गर्दछ र साफा भविष्यको लागि सामूहिक दृष्टि प्रदान गर्दछ।

संविधानसभा राज्यको शासकीय स्वरूप निर्धारण समितिले आफ्नो प्रारम्भिक मस्यौदा प्रतिवेदनमा संसदीय एवं मिश्रित प्रणालीको प्रस्ताव गरेको छ। जम्मा ४५ सदस्यीय उक्त समितिले निर्वाचन प्रणाली, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र तिनीहरूको अधिकार क्षेत्र तथा उत्तरदायित्व, सरकारका अङ्गहरूको सम्बन्ध, सुशासनका आधारभूत तत्वहरू, विधीको शासन र शक्तिपृथकीकरण जस्ता विषयमा प्रस्ताव गरेको छ। देशभरबाट ५७,२०० सुझावहरू प्राप्त गरेको उक्त समितिले आफ्नो प्रतिवेदनमा अन्य मुलुकहरूको तुलनात्मक

अध्ययन पनि समावेश गरेको छ। उक्त समितिले प्रादेशिक अवस्था राज्य प्रणाली, स्थानीय सरकार र तिनीहरूको निर्वाचन प्रणालीको पनि प्रस्ताव गरेको छ। आफ्नो प्रतिवेदन बुझाउनु पूर्व समितिले विभिन्न दलका वरिष्ठ नेताहरूसँग छलफल गरेता पनि सङ्घीय प्रणालीको संरचना, सङ्घीय सरकार प्रादेशिक सरकारबीचको संबन्ध र यिनीहरूको निर्वाचन प्रणाली र समग्र राजनीतिक प्रणालीको बारेमा सर्वसम्मत प्रस्ताव गर्न सकेन। तर स्थानीय सरकार र स्थानीय निर्वाचन प्रणालीको प्रकृति, सुशासन र सरकारी सेवाको गठनको सम्बन्धमा भने उक्त समिति सर्वसम्मत भएर प्रस्ताव गरेको छ।

पहिलो प्रस्ताव: कार्यकारी राष्ट्रपतीय व्यवस्था समितिले राजनीतिक प्रणाली, सरकारको स्वरूप, निर्वाचन प्रणाली जस्ता विषयमा आफ्नो प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरेको छ। समितिका जम्मा ३९ सदस्यहरूमध्ये १८ जना सदस्यहरूले यो व्यवस्थाको पक्षमा मतदान गरेका थिए जसका विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- ✓ सङ्घीय सरकार नेपालको नाममा राष्ट्रपति एकै साथ राष्ट्रध्यक्ष र सरकार प्रमुख हुनेछ।
 - ✓ वालिग मताधिकारको आधारमा प्रत्यक्ष मतदानबाट राष्ट्रपतिको निर्वाचन हुनेछ।
- राष्ट्रपति संसद् र आफु निर्वाचित भएको राजनीतिक दलप्रति उत्तरदायी हुनेछ।
- उस्को कार्यकाल पाँच वर्षको हुनेछ र एउटै व्यक्ति दुईपटक भन्दा बढी राष्ट्रपतिको रूपमा निर्वाचित हुन पाउनेछैन।
- ✓ राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा सम्पूर्ण मुलुकलाई एक निर्वाचन क्षेत्रमानी मुलुकभर मतदान भएको कुल सरदर मतको पूर्ण बहुमत प्राप्त गर्ने उम्मेदवार निर्वाचित हुनेछ।
 - ✓ यदि कुनै उम्मेदवारले पूर्ण बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा सबैभन्दा बढि मत प्राप्त गर्ने दुई उम्मेदवारहरूबीच दोस्रो चरणको मतदानमा प्रतिस्पर्धा हुनेछ।
 - ✓ पहिलो मतगणना सम्पन्न भएको मितिले १५ दिन भित्र दोस्रो चरणको मतदान सम्पन्न गर्नुपर्नेछ।

● **कार्यकारी राष्ट्रपतिको कर्तव्य र अधिकार:**

- ✓ समावेशी, समानुपातिक प्रतिनिधित्वका आधारमा मन्त्रपरिषद्को गठन गर्ने, मन्त्रीहरूको कार्यविभाजन गर्ने कूटनीति संबन्धी काम (विदेशी राजदुत तथा कूटनैतिक प्रतिनिधीहरूबाट ओहोदाको प्रमाण पत्र ग्रहण गर्ने आदि) गर्ने।
 - ✓ संकटकाल घोषणा गर्ने, युद्ध र शान्तिको घोषणा गर्ने सेना परिचालन गर्ने।
 - ✓ व्यवस्थापिका समक्ष नीति, योजना, कार्यक्रम र बजेट प्रस्तुत गर्ने।
 - ✓ अध्यादेश जारी गर्ने।
 - ✓ राज्यका तर्फबाट प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतिमा निहित हुन्छ जसको प्रयोग मन्त्रपरिषद्को सहयोगमा राष्ट्रपतिले गर्नेछ।
१. व्यवस्थापिकाले बजेट सिफारिस र पारित गर्छ, कार्यकारी राजनीतिक, राजदुत तथा प्रधानन्यायाधीश/न्यायाधीशहरूको नियुक्तिका लागि सिफारिस र पारित गर्छ। त्यसैगरी व्यवस्थापिकाले सन्धि सम्झौताहरू सिफारिस र पारित गर्छ।
२. राष्ट्रपति पदको उम्मेदवारले आफ्नो उपराष्ट्रपतिको नाम प्रस्ताव गर्दा आफूभन्दा अलग जाति, क्षेत्र र लिङ्गको व्यक्तिको नाम प्रस्ताव गर्नुपर्नेछ।
- राष्ट्रपति आफ्नो पदबाट मुक्त हुने अवस्था
 - ✓ मृत्यु भएमा
 - ✓ पदबाट लिखित राजीनामा दिएमा
 - ✓ व्यवस्थापिकाका कुल सदस्यहरूमध्ये एक चौथाई सदस्यहरूले राष्ट्रपतिलाई पदमुक्त गर्न आवश्यक छ भनी राखेको प्रस्ताव सदनको सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतबाट पारित भएमा
 - ✓ यदि प्रत्येक प्रदेशका दश प्रतिशत मतदाताहरूले राष्ट्रपतिको विरुद्धमा हस्ताक्षर सहित निर्वाचन आयोगमा गरेको प्रस्तावलाई संसदले पारित गरेमा।
 - **मन्त्रपरिषद्को बनावट**
 - ✓ राष्ट्रपतिले तत्काल कायम रहेको व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्व गर्ने

दलहरूले पाएको टिकट संख्याको अनुपातमा समावेशी मन्त्रपरिषद्को गठन गर्ने।

- ✓ मन्त्रपरिषद्मा व्यवस्थापकीय अ को कुल सदस्य संख्याको दश प्रतिशतभन्दा बढी सदस्य नहुने।

१६ मत प्राप्त दोस्रो प्रस्ताव: संसदीय व्यवस्था

- ✓ नेपालको राष्ट्रप्रमुखको रूपमा संवैधानिक राष्ट्रपति हुने र ऊ राष्ट्रिय एकताको प्रतीक हुने।
- ✓ सङ्घीय व्यवस्थापिका र प्रादेशिक व्यवस्थापिकाका सदस्यहरूले राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा मतदान गर्न पाउने।
- ✓ राष्ट्रपतिको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने।

● **मन्त्रपरिषद्:**

- ✓ नेपालको कार्यकारिणी अधिकार राष्ट्रपति र मन्त्रपरिषद्मा निहित हुने। सङ्घीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनमा बहुमत प्राप्त दलको नेतालाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्ति गर्ने। यदि सो हुन नसकेमा वा कुनै एकमात्र दलले बहुमत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने सदस्यलाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गर्ने।
- ✓ यदि दुवै हुन नसकेमा राष्ट्रपतिले संसद्मा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त राजनीतिक दलको नेतालाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गर्ने तर यो प्रक्रियाबाट नियुक्ति प्रधानमन्त्रीले सङ्घीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनबाट नियुक्ति भएको मितिले तीस दिन भित्र विश्वासको मत प्राप्त गरीसक्नुपर्ने।
- ✓ यदि प्रधानमन्त्रीले उक्त समयावधी भित्र सङ्घीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले उक्त सदनलाई बर्खास्त गरी ६ महिना भित्र सम्पन्न गर्ने गरी ताजा जनादेशका लागि निर्वाचनको घोषणा गर्ने।
- ✓ राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा एकजना उपप्रधानमन्त्री एवं समावेशी

सिद्धान्त बमोजिम बढीमा २५ जनासम्म मन्त्री, राज्यमन्त्री वा सहायक मन्त्रीहरूको नियुक्ति गर्ने। प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरू सामुहिक रूपमा सङ्घीय व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी हुने।

● **मन्त्रपरिषद् तथा प्रधानमन्त्री पदमुक्त हुने:**

- ✓ सङ्घीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनका एक चौथाई सदस्यहरूले मन्त्रपरिषद्को विरुद्धमा राखेको अविश्वासको प्रस्तावलाई सोही सदनको साधारण बहुमतले पारित गरेमा प्रधानमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्न सकिने। सरकार गठन भएको एक वर्ष व्यक्तित नभईकन सो सरकारका विरुद्धमा अविश्वासको प्रस्ताव राख्न नपाइने। यदि कुनै राजनीतिक दलले सरकार निर्माणका लागि बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा दुई वा दुईभन्दा बढी राजनीतिक दलहरूले सरकार गठन गर्न सक्ने। तर, प्रधानमन्त्रीले सदनमा तीन दिन भित्र आफुलाई बहुमत सिद्ध गरीसक्नुपर्ने। यदि सो अवधिमा पनि उसले सदनमा बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले ६ महिनाभित्र निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गरी उक्त सदनलाई बर्खास्त गर्न सक्ने।

● **तेस्रो प्रस्ताव: ३ मत प्राप्त शासकीय स्वरूप:**

- ✓ राष्ट्राध्यक्ष र सरकार प्रमुखको रूपमा एक जना राष्ट्रपति रहने। सङ्घीय व्यवस्थापिकाको तल्लो सदनका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतले आफूहरूमध्येबाट राष्ट्रपतिको निर्वाचन गर्ने तर राष्ट्रपतिको उम्मेदवार हुनका लागि तल्लो सदनको सदस्यले हुनुपर्ने।
- ✓ पहिलो पटकको मतदानमा कुनै उम्मेदवारले दुई तिहाई बहुमत प्राप्त गर्न नसकेमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त गर्ने २ उम्मेदवारहरूबीच दोश्रो चरणको मतदान हुने।
- ✓ राष्ट्रपतिले सङ्घीय शासन व्यवस्थाको तल्लो सदनमा निर्वाचित राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गरी मन्त्रपरिषद्को गठन गर्ने तर

मन्त्रपरिषद्मा समावेश हुने दलले उक्त सदनमा कुल मतको तीन प्रतिशत भन्दा कम मत प्राप्त गरेमा उक्त दललाई मन्त्रपरिषद्मा समावेश नगर्ने।

- ✓ मन्त्रपरिषद् गठन गर्दा तल्लो सदनका कुल सदस्य संख्याको १५ प्रतिशतमा नबढाई नियुक्त गर्ने।

● **राष्ट्रपतीय सरकार:**

कार्यकारी अधिकार संवैधानिक रूपले व्यवस्थापिकाबाट स्वतन्त्र रहने र आफ्नो कामकारवाहीका लागि व्यवस्थापिकाप्रति कम उत्तरदायी हुने व्यवस्था राष्ट्रपतीय शासन व्यवस्था हो जस्तै: अमेरिकाको व्यवस्था।

● **राष्ट्रपतीय शासन व्यवस्थाका विशेषताहरू:**

१. प्रमुख कार्यकारी व्यक्ति नाममात्रको नभएर संविधान प्रदत्त सम्पूर्ण अधिकार प्रयोग गर्ने वास्तविक कार्यकारी हुन्छ।
२. ऊ न व्यवस्थापिकामा आश्रित हुन्छ न त उत्तरदायी नै।
३. राज्यका तीनै अ मा पूर्ण शक्तिपृथकीकरण रहन्छ।
४. कार्यपालिकाले व्यवस्थापिका विघटन गर्न सक्दैन।
५. राष्ट्रपति जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधी हुन्छ र उसको कार्यकाल संविधानमा उल्लेख भए बमोजिम हुन्छ। सदनको दुई तिहाई बहुमतले महाअभियोग लगाइएको सन्दर्भमा बाहेक संसदीय व्यवस्थामा जस्तो राष्ट्रपतिलाई आफ्नो पदबाट हटाउन सकिन्न।

● **राष्ट्रपतीय शासन व्यवस्थाका गुणहरू:**

१. फरक चाहना संस्कृति आदि भएका देशमा यो व्यवस्था फाइदाजनक हुन्छ।
२. विधायकहरू दलीय अनुशासनबाट कम नियन्त्रित हुन्छन्।
३. उत्तरदायी नभईकनै यसमा प्रतिनिधीमूलक विशेषता कायम भएको हुन्छ।
४. राष्ट्रपति निश्चित समयको लागि निर्वाचित हुने र पुनः निर्वाचित हुन सक्ने प्रावधानका कारण यसमा स्थिरता र नीतिगत निरन्तरता रहन्छ।
५. मन्त्रीहरू व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी हुनु नपर्ने भएकाले उनीहरू आफ्नो

विभागीय काममा बढी समय दिन सक्छन्।

६. स्थिरताको सम्भावना धेरै हुन्छ किनभने सरकारले बारम्बार आफ्नो बहुमत भएको कुरा प्रमाणित गरिराख्नु पर्दैन र सामान्य बहुमतबाट व्यवस्थापिका विघटन पनि हुदैन।

● **अवगुणहरू**

१. संसदीय व्यवस्थाभन्दा यो व्यवस्था तानाशाहीतर्फ जाने खतरा बढी हुन्छ।
२. व्यवस्थापिकामा विभिन्न समितिहरू हुनु यो व्यवस्थाको अर्को अवगुण हो।
३. कार्यकारी राष्ट्रपति संवैधानिक प्रावधान अनुसार चलनुपर्ने भएकाले अलचिलो हुन सक्छ।
४. यो व्यवस्था निरंकुश, अनुत्तरदायी र खतरनाक देखिन्छ किनभने राष्ट्रपतिलाई केही हदसम्म संवैधानिक सीमा हुँदाहुँदै पनि आफ्नो खुसी अनुसार चल्ने शक्ति दिइएको हुन्छ।
५. देशको मामिला नियन्त्रण गर्न राष्ट्रपति भन्दा माथि अर्को कोही हुँदैन।

● **संसदीय सरकार**

संसद्को नियन्त्रणमा रही वास्तविक अधिकार मन्त्रपरिषद्ले प्रयोग गर्ने शासन संसदीय शासन व्यवस्था हो। नेपाल, भारत, वेलायत, जस्ता मुलुकमा संसदीय व्यवस्था प्रचलनमा छ।

● **यसका विशेषताहरू**

संसदीय व्यवस्थाको प्रमुख विशेषता केही भने संवैधानिक रूपले राज्य प्रमुखलाई थुप्रै अधिकार दिइएको हुन्छ तर व्यवहारमा उसले उक्त अधिकार प्रयोग गर्दैन। नेपाल, भारत, वेलायत, जापान, यस्का उदाहरण हुन।

१. राज्यको सर्वोच्चता: संसदीय व्यवस्थाको मुख्य विशेषता भनेको राज्य प्रमुखलाई संवैधानिक अधिकार दिइएता पनि उसले ती अधिकारहरूलाई व्यवहारमा लागु गर्दैन। उदाहरणको रूपमा नेपाल, भारत, वेलायत, जापान आदि को व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ।
२. वास्तविक कार्यकारी शक्ति प्रधानमन्त्री र मन्त्रपरिषद्मा निहित। वास्तविक कार्यकारी अधिकार प्रधानमन्त्रीले

गर्ने मन्त्रपरिषदले प्रयोग गर्दछ। सबै अधिकार व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी भई मन्त्रपरिषदले उपयोग गर्दछ र अन्ततः व्यवस्थापिका पनि जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छ। मन्त्रीपरिषदका सबै प्रमुख सदस्यहरू प्रधानमन्त्रीबाट नियुक्त हुन्छन्। राज्य प्रमुखमा मन्त्री नियुक्त हुन्छन्। राज्य प्रमुखमा व्यवहारिक रूपमा खासै त्यस्तो अधिकार हुँदैन।

३. मन्त्रीहरू उत्तरदायी हुने

प्रधानमन्त्री र मन्त्रपरिषदका अन्य सदस्यहरू व्यवस्थापिका कै अंश हुन् र आफुले गरेका काम कारवाहीका लागि व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी रहन्छन्।

४. संसदको सदस्यता:

मन्त्रपरिषदका सदस्यहरू संसदको सदस्य हुन अत्यावश्यक छ। यदि कुनै सदस्य नभएको व्यक्ति भएमा ऊ निश्चित समय (६महिना) भित्रमा संसदको सदस्य भइसक्नुपर्नेछ। यदि हुन नसकेमा मन्त्री पद त्यागनुपर्दछ।

५. प्रधानमन्त्रीको नेतृत्व

संसदीय व्यवस्थाको प्रमुख विशेषता केहो भने प्रधानमन्त्रीले मन्त्रपरिषदको नेतृत्व गर्दछ। ऊ तल्लो सदनको सबैभन्दा ठूलो नेता भएकाले उसलाई संसदको नेता पनि भनिन्छ। प्रधानमन्त्रीले नै मन्त्रीहरूलाई विभिन्न विभागहरूको जिम्मा लगाउँछ र अन्य मन्त्रीहरूको पदमुक्त गर्न सक्ने हैसियत राख्दछ।

● संसदीय व्यवस्थाका गुणहरू

१. यसले कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबीच सामञ्जस्य ल्याउँछ।
२. कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबीच सामञ्जस्य ल्याउने कारणले गतिरोध र असहमती अन्त्य गर्न सहयोग गर्दछ।

३. उत्तरदायी कार्यपालिका

संसदीय व्यवस्थामा आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमका लागि कार्यपालिका व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी हुन्छ। व्यवस्थापिकाले कार्यपालिका विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव ल्याउन सक्छ। उसले गरेका हरेक कार्यका लागि मन्त्रीहरू

संसदप्रति उत्तरदायी हुन्छन्।

४. सरकार निरंकुश बन्न नसक्ने:

सरकार संसदप्रति उत्तरदायी हुने हुँदा संसदीय व्यवस्थामा कार्यपालिका निरंकुश बन्न सक्दैन। अविश्वासको मतद्वारा संसदले सरकार हटाउन सक्दछ। प्रतिपक्ष सँधैँ सरकारको गतिविधिप्रति गम्भिर रहन्छ।

५. यो व्यवस्था बढी ज्ञानप्रद छ :

दलगत राजनीतिमा आधारित भएकाले यो व्यवस्था बढी ज्ञानप्रद छ। यस अर्न्तगत राजनीतिक दलहरूले जनतालाई राजनीतिक समस्याका बारेमा सचेत बनाउँछन् र उनीहरूका आफ्ना समस्याहरू बुझ्न र समाधान गर्न उत्साहित गर्दछन्। यसले सिकाईको क्षेत्र प्रदान गर्दछ।

संसदीय व्यवस्थाका अवगुणहरू:

१. संसदीय व्यवस्थाले शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तलाई उल्लङ्घन गर्दछ।
२. विरोधको लागि विरोध गर्ने उद्देश्यले मात्र यस व्यवस्था अर्न्तगत प्रतिपक्षमा रहने दलहरूले सरकारका हरेक क्रियाकलापको बारम्बार विरोध गर्दछन्।
३. यो व्यवस्था अर्न्तगतका सरकारलाई सौखिनहरूको सरकार भनिन्छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यस्तो सरकार अकुशल हुन्छ।
४. दलीय व्यवस्थाको बृद्धि र दलीय कठोर अनुशासनको बृद्धि सँगै यो एक पार्टीको सरकार जस्तो हुँदै जान्छ।

एनेकपा माओवादी, नेपाली काँग्रेस, एमाले जस्ता प्रमुख दलहरू राजनीतिक व्यवस्थाबारे केन्द्रीय रूपले कुनै सहमतिमा पुगेका छैनन्। एनेकपा माओवादीले राष्ट्रपति वालिग मताधिकारबाट निर्वाचित हुने कार्यकारी प्रमुख हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिँदै आएको छ। नेपाली काँग्रेस आफुले वकालत गरेको संसदीय व्यवस्थामा अडिग रहँदै आएको छ भने नेकपा एमाले वालिग मताधिकारबाट निश्चित समयको लागि निर्वाचित हुने प्रधानमन्त्री कार्यकारी प्रमुख र संवैधानिक राज्य प्रमुखको पक्षमा देखिन्छ। यसैगरी मधेसी जनअधिकार फोरम कार्यकारी राज्य प्रमुखको पक्षमा छ भने तराई मधेस

लोकतान्त्रिक पार्टी संसदीय व्यवस्थाको पक्षमा छ।

एनेकपा माओवादीका उपाध्यक्ष डा. बाबुराम भट्टराईले भनेका छन्,हामीहरू लोकतन्त्रको पुरानो संसदीय व्यवस्था अडुगीकार गर्ने पक्षमा छैनौं र अन्य दलहरू हामीले भने जस्तो जनगणतन्त्र स्विकार गर्ने पक्षमा छैनन् त्यसैले मध्यमार्गले हामी सबैलाई फाइदा पुऱ्याउँछ, हामी पनि सबै दलहरूलाई मान्य हुने लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा जोड दिन्छौं। (The Himalayan Times, January 7, 2011)। साना राजनीतिक दलहरू आलङ्कारीक संवैधानिक राष्ट्रप्रमुख र वालिग मताधिकारका आधारमा निर्वाचित हुने कार्यकारी सरकार प्रमुखको पक्षमा छन्। यसले के देखाउँछ भने सविधानसभाको समयावधी निकै कम बाँकी भएको अवस्थामा नेपाली राजनीतिलाई चरमान्तरित पुऱ्याउने गरी राजनीतिक दलहरूबीच राजनीतिक व्यवस्थाको स्वरूपका बारेमा थुप्रै मतहरू छन्।

लेखकको टिप्पणी:

१. राष्ट्रपति राष्ट्र प्रमुख हुनुपर्ने।
२. राष्ट्रपति संवैधानिक हुनुपर्ने किनभने किनारीकृत समुदाय, महिला जनजाति, मधेसी, दलित आदि समुदायले आफ्नो पहिचान प्राप्त गर्ने र अवसर प्राप्त गर्न सक्दछन्। उदाहरणको लागि भारत, अमेरिका।
३. राष्ट्रपतिको कार्यकाल पाँच वर्षको हुनुपर्ने तर एउटै व्यक्ति दोहोरिएर राष्ट्रपति हुन नपाइने।
४. उपराष्ट्रपतिको उम्मेदवार राष्ट्रपतिभन्दा भिन्न जाति, क्षेत्र र सम्भव भए भिन्न सम्प्रदायको हुनुपर्ने।
५. महाअभियोगका लागि संसदका दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतको व्यवस्था हुनुपर्ने।
६. राष्ट्रपतिको विरुद्धमा एक चौथाई सदस्यले संसदमा महाअभियोग प्रस्ताव ल्याउन सक्ने।
७. देशमा वास्तविक कार्यकारी अधिकार प्राप्त प्रधानमन्त्री हुनुपर्ने।
८. सिङ्गो देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी वालिग मताधिकारका आधारमा

- प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन गर्नुपर्ने।
९. ५० प्रतिशत मत प्राप्त नगरे पनि निर्वाचनमा सबैभन्दा बढी मत प्राप्त हुने प्रधानमन्त्रीको उम्मेदवार नै प्रधानमन्त्रीको रूपमा निर्वाचित हुने।
 १०. प्रधानमन्त्रीको कार्यकाल पाँच वर्षको हुनुपर्ने तर एउटै व्यक्ति दुई पटकभन्दा बढी उक्त पदमा निर्वाचित हुन नपाउने।
 ११. प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले उपप्रधानमन्त्री, राज्यमन्त्रीहरू, सहायक मन्त्रीहरूको नियुक्ति गर्ने।
 १२. राष्ट्रपतिले मन्त्रपरिषद्का सदस्यहरूको नियुक्ति गर्दा व्यवस्थापिका संसद्भन्दा बाहिरको व्यक्तिलाई नियुक्ति गर्नुपर्ने।
 १३. मन्त्रीहरू प्रधानमन्त्री र उनीहरूको कार्यभारप्रति उत्तरदायी हुने।
 १४. मन्त्रपरिषद्का जुनसुकै सदस्यलाई पनि आफ्नो इच्छाअनुसार प्रधानमन्त्रीले पदमुक्त गर्न सक्ने।
 १५. कार्यकारी प्रधानमन्त्रीलाई पनि महाअभियोग लगाउन सकिने।
 १६. व्यवस्थापिका/संसद्का एक चौथाई सदस्यहरूले प्रधानमन्त्रीको विरुद्धमा महाअभियोग प्रस्ताव गर्न सक्ने।
 १७. दुवै सदनको दुई तिहाई बहुमतले प्रधानमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्न सक्ने।
 १८. प्रधानमन्त्रीलाई राजनीतिक तथा कुटनीतिक तथा राजनीतिक नियुक्तिको अधिकार रहने र नियुक्त गरीएका व्यक्तिहरूलाई आफ्नो इच्छा अनुसार पदमुक्त गर्न सक्ने।

सङ्घीयता:

संविधानसभा राज्य पुनर्संरचना समितिले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको लागि १४ प्रदेशहरूको प्रस्ताव गरेको छ। जसमध्ये ८ प्रदेशहरू पहिचानलाई प्राथमिकतामा राखेर नामाकरण गरीएका छन्। भाषा, संस्कृति तथा जातियताका आधारमा प्रस्ताव गरीएका प्रदेशहरू लिम्बुवान, किराँत, शेर्पा, तामसालिङ, नेवा, तमुवान, मगरात, जडान, मिथिला-भोजपुरा-कोच-मधेश र लुम्बिनी-अवध-थारुवान हुन्। यी बाहेक अन्य प्रदेशहरू प्राकृतिक साधन (भुगोल) का आधारमा छन् (हेर्नुहोस विस्तृत

तालिकानं. १)

यसरी प्रस्ताव गरीएका क्षेत्रहरूमा विभिन्न १०३ जात जातिहरूको बाहुल्य हुँदाहुँदै पनि प्रस्तावित क्षेत्रको कुल जनसंख्याको ५० प्रतिशत भन्दा बढी प्रतिनिधित्व गर्ने खप्तड क्षेत्रका क्षेत्रीहरू बाहेक कुनै पनि समुदाय निरपेक्ष बाहुल्यता रहेको देखिँदैन। उदाहरणका लागि प्रस्तावित लिम्बुवान क्षेत्रमा १० लाख लिम्बुहरू छन् जुन उक्त क्षेत्रको कुल जनसंख्याको २७ प्रतिशत मात्र हो भने बाँकी जनसंख्या त्यहाँ अन्य जाति समुदायहरूका छन्।

यस्ता कुराहरूले प्रदेश निर्माण गर्ने कार्यमा समाजमा अलमल र वादविवाद सिर्जना गरेको छ। त्यसैगरी प्रस्तावित क्षेत्रहरूको भुगोल र जनसंख्यामा पनि धेरै विषमताहरू देखिन्छन्। जस्तै जडान प्रदेशले जम्मा १५००० वर्ग कि.मि.ओगट्छ जबकि नेवा: राज्य केवल १००० वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा मात्रै छ। यसैगरी, मिथिला-भोजपुरा-कोच-मधेश प्रदेशमा लगभग ६० लाख जनसंख्या छ भने जडानको जनसंख्या मात्र ४८ हजार छ। राज्य पुनर्संरचना समितिको तर्क के छ भने कुनै पनि जाति वा क्षेत्र बन्न कुल जनसंख्याको एक प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या हुनुपर्दछ। तर शेर्पा यस तर्कको अपवादमा परेको छ। विषमता जहाँ पनि देखिन्छन् तर नेपालमा देखिए जस्तो विषमता अन्यत्र कहीं पनि देखिँदैन। तराई मधेसवादी दलहरूले एक मधेस-एक प्रदेशको माग गर्दै आइरहेका छन् जुन प्रदेश प्रशासनिक दृष्टिले ठूलो छ (जस्तै: एकजना शासक, संसद्, सचिवालय आदि) भने जडान सानो छ र यहाँका जनताले धेरै अवसरहरू पाउँछन्। माग गरिएको एक मधेस एक प्रदेश भित्र धेरै विभेदहरू हुने सम्भावना हुन्छ।

यसरी ठूलो प्रदेश बनाउँदा माथिल्लो सदनमा प्रतिनिधित्व गर्ने कुरामा पनि समस्या आउन सक्दछ। उदाहरणको लागि सबै प्रदेशहरूबाट माथिल्लो सदनमा बराबरी सदस्यहरू पठाउन प्रावधान भयो भने मधेस जस्ता ठूला प्रदेशहरू प्रतिस्पर्धा गर्न असफल हुनेछन्। यसले आर्थिक लाभको वितरण गर्ने सम्बन्धमा समेत विषमता सिर्जना गर्दछ।

भविष्यमा द्वन्द्व सिर्जना नहोस् भन्नका लागि विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरूलाई

समावेश गरेर हामीले यो विषयमा गम्भीर अनुसन्धान गर्नुपर्दछ। पिछडिएका जनताहरूको जल, जमिन र वनजस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूमा मुख्य अधिकार रहनुपर्छ भन्ने मागका साथै जातीय बाहुल्यता रहेको समुदायको कार्यपालिकामा प्रधिनित्वका लागि निर्वाचनमा अग्रधिकार हुनुपर्दछ भन्ने जस्ता मागहरूले सङ्घीयताको धारणा प्रभावित हुन्छ। जातीय पहिचानको सन्दर्भलाई मात्र सङ्घीयताको विषय नबनाईकन स्रोतहरूको उपलब्धता, व्यापार, सुरक्षा, अल्पसंख्यक-बहुसंख्यक जातिहरूको सम्बन्ध र यसको राज्य-समाजको सम्बन्ध बढाउन सक्ने क्षमता आदिलाई पनि विचार पुऱ्याउनुपर्दछ। जनताको सशक्तिकरणको मुख्य साँचो भनेको स्थानीय सरकार हो सङ्घीयताको कुरामा यसलाई पनि कमजोरीको रूपमा लिनु हुँदैन।

निष्कर्ष:

नेपालको सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेको कमजोरहरूमध्ये पनि सबैभन्दा कमजोरलाई कसरी संरक्षण र न्याय प्रदान गर्ने भन्ने हो। सबै समुदायले स्रोत साधनमा पहुँच, पहिचान र प्रतिनिधित्व पाउनुपर्दछ। यसले मात्र आम जनतामा परिवर्तनको अनुभव गराउन सक्दछ र देशमा लोकतान्त्रिक शान्तिको पुनस्थापना हुन सक्दछ।

केन्द्र र प्रदेशहरूमा अपनाइने राजनीतिक व्यवस्थामा एकरूपता हुनुपर्दछ। साथै देशमा कस्तो (पूर्णकालीन, अर्ध, सहयोगी वा प्रतिस्पर्धात्मक) किसिमको सङ्घीय पद्धति नेपालको हित र नेपालीको चाहना अनुसार हुन्छ भन्ने कुरा हामी अवधारणात्मक तवरले स्पष्ट हुनुपर्दछ तर आजसम्म हामी अन्यायलै छौं। सङ्घीय पद्धतिलाई शक्ति प्रत्यायोजनले बलियोसँग सहयोग गरेको हुनुपर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा कमजोर क्षेत्र र जनताहरूलाई बलियो बनाउने, नेपाली जनतामा एकता कायम राख्ने, सामाजिक ऐक्यबद्धता, सामञ्जस्यता र राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको विकास गर्ने खालको सङ्घीयताको खोजी गर्नुपर्दछ जुन समता, सामाजिक न्याय र विविधताको क्षेत्रमा एकसाथ काम गर्न प्रयोग हुन्छ।

तालिका नं. १

राज्य समितिबाट प्रस्तावित १४ प्रदेशहरू र तिनीहरूको जनसङ्ख्या/क्षेत्रफल

क्र.सङ्ख्या	प्रदेशको नाम	जनसङ्ख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मी.मा)	बहुसङ्ख्यक जाति	जातीय बाहुल्यता (प्रतिशतमा)
१	लिम्बुवान	९३३,०००	९,०००	लिम्बु	लिम्बु (२७)
२	किराँत	८९६,०००	८,०००	पहाडी समुदाय	राई (३४)
३	शेर्पा	८९,०००	५,०००	शेर्पा	शेर्पा (३६)
४	मिथिला-भोजपुरा-कोच मधेश	६९,४०,०००	१४,०००	मधेसी	मधेसी (४९)
५	सुनकोशी	६,९९,०००	५,०००	पहाडी समुदाय	क्षेत्री (२६)
६	तामसालिङ	१४,१९,०००	१०,०००	तामा	तामा (४४)
७	नेवाः	१७,०२,०००	१,०००	पहाडी समुदाय	नेवार (३६)
८	नारायणी	१७,६६,०००	८,०००	पहाडी समुदाय	बाहुन (२७)
९	तमुवान	५,७१,०००	१२,०००	पहाडी समुदाय	गुरु (३५)
१०	मगरात	२०,१२,०००	१५,०००	पहाडी समुदाय	मगर (३४)
११	लुम्बिनी-अवध-थारुवान	३७,६५,०००	१५,०००	पहाडी समुदाय	थारु (२६)
१२	कर्णाली	९,८७,०००	१८,०००	पहाडी समुदाय	क्षेत्री (४२)
१३	जडान	४८,०००	१५,०००	पहाडी समुदाय	क्षेत्री (३८)
१४	खप्तड	११,५१,०००	१४,०००	पहाडी समुदाय	क्षेत्री (५४)

आर्थिक, राजनीतिक तथा साँस्कृतिक अधिकार अर्न्तगत नयाँ अधिकारहरू जस्तै विकासको अधिकार, खाद्य, स्वास्थ्य, काम, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुने जस्ता अधिकारहरूका स्थापित छन्। नेपालले पनि यस्ता अधिकारहरूमा हस्ताक्षर गरेका कारण यी अधिकारहरूलाई मुख्य प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। हामीसँग यस्ता अधिकारहरू पुरा गर्न स्रोत र साधनहरू छन्।

लोकतन्त्र र जवाफदेहीता

जहाँ प्रजातन्त्र हुन्छ त्यहाँ सरकार निरंकुश बन्ने सम्भावना हुँदैन। अथवा यसो पनि भन्न सकियो सरकारलाई निरंकुश हुनबाट रोक्नु प्रजातन्त्रको सुन्दर पक्ष हो। त्यसैगरी नागरिकको मौलिक हकको रक्षा गर्नु र मौलिक हितको संरक्षणमा मद्दत गर्नु, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु, व्यक्तिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकारको अत्याधिक प्रयोगको अवसर उपलब्ध गराउनु, जसलाई डाहल आफैले निर्माण गरेको नियम कानून अर्न्तगत बस्ने स्वतन्त्रताको रूपमा व्याख्या गर्दछन्।

तेजमान श्रेष्ठ^१

विषय प्रवेश

प्रायजसो सबै शासकहरूले आफूलाई जनताप्रति जिम्मेवार देखाउन, निर्णय प्रक्रियामा जनताको सहभागिता पुष्टि गर्न आफूले अवलम्बन गरेको शासन प्रणालीलाई लोकतान्त्रिक भएको बताउँछन्। नेपालमा ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०६२-६३ अधिसम्म यसलाई प्रजातन्त्र भनिदै आएको थियो भने उक्त आन्दोलनको सफलता पछि यसलाई लोकतन्त्र भन्न थालिएको छ। प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र जे भने पनि यो अङ्ग्रेजी शब्द Democracy को नेपाली समानार्थी नै हो। शाब्दिक रूपमा प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र जे भनिने पनि यी दुवै शब्दले जनाउने भावमा कुनै फरक भए जस्तो लाग्दैन। हुन त प्रजातन्त्रमा प्रजा शब्दले नागरिकको हैसियत नदिएकाले लोकतन्त्र प्रयोग गरिएको भन्ने पनि एकाधिकारको तर्क छ तर भाषा गतिशील हुन्छ। समयको प्रवाह सँगै Democracy ले जनाउने भाव परिवर्तन भैरहन्छ। त्यसैले यहाँ लोकतन्त्र र प्रजातन्त्रलाई समान अर्थको लागि

पर्यायवाचीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा लोकतन्त्र आफैमा के हो भनेर खोतल्ने भन्दा पनि नेपाली अनुभवमा जवाफदेहिता र लोकतन्त्रको बारेमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

अवसरको दृष्टिकोणमा लोकतन्त्र

लोकतन्त्र (democracy) लाई Oxford Advanced Learners' Dictionary ले सरकारको प्रणाली जहाँ देशका सबै व्यक्तिले आफ्ना प्रतिनिधि चुन्नको लागि मतदान गर्न सक्छन्^२ भनेको छ। त्यसैगरी कुनै संस्थाको निर्णय प्रक्रियामा सबैको समान र न्यायसंगत सहभागितालाई पनि संस्थाभित्रको लोकतन्त्रको रूपमा उक्त शब्दकोपले बताएको छ। लोकतन्त्रको चर्चा गरिरहँदा अमेरिकी पूर्व राष्ट्रपति अब्राहम लिंकनले दिएको परिभाषालाई स्मरण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। राष्ट्रपति लिंकनका अनुसार जनताको लागि जनताद्वारा जनताको सरकार नै प्रजातन्त्र (लोकतन्त्र) हो^३। यसरी शासन प्रणाली वा अन्य कुनै संस्थामा जसका

लागि गरिने हो उनीहरूको आफ्नै सहभागितामा समान तथा न्यायसङ्गत प्रक्रियाद्वारा निर्णय गरिने प्रक्रिया वा पद्धतिलाई लोकतन्त्रको रूपमा लिन सकिन्छ।

लोकतन्त्र भन्नासाथ केवल राम्रा पक्षमात्र हुन्छन भन्ने होइन। वेलायती पूर्व प्रधान मन्त्री विन्सटन चर्चिलले गरेका विश्लेषण यस्तो छ –लोकतन्त्र आफैमा पूर्ण हुँदैन। संसारमा कुनै पनि सरकार वा शासनको स्वरूप पूर्ण हुँदैन। लोकतन्त्र यस कारण उत्तम छ कि यसले अरु शासन प्रणालीले दिने परिणाम भन्दा उत्तम परिणाम हुन्छ^४। येल विश्वविद्यालयका राजनीतिशास्त्रको प्राध्यापक रबर्ट ए. डाहल प्रजातन्त्रका (लोकतन्त्र) बेफाइदाहरू हुँदाहुँदै पनि यसको फाइदाहरूमा जोड दिनु पर्छ भन्छन्। प्राध्यापक डाहलका अनुसार प्रजातन्त्रले दुष्ट र निरंकुश शासकहरूको सरकार बन्ने कुरामा रोक लगाउन मद्दत गर्छ^५। जहाँ प्रजातन्त्र हुन्छ त्यहाँ सरकार निरंकुश बन्ने सम्भावना हुँदैन। अथवा यसो पनि भन्न सकियो सरकारलाई निरंकुश

१. मानवअधिकार अधिकृत, नीति अनुसन्धान तथा योजना महाशाखा, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

२. Democracy: a system of government in which all the people of a country can vote to elect their representatives. Oxford Advanced Learners' Dictionary, 8th Edition.

३. Government of the people, by the people, for the people. available on <http://www.democracy-building.info/definition-democracy.html>. visited on May 10, 2011

४. Sir Winston Churchill. available on <http://www.democracy-building.info/definition-democracy.html>. visited on May 10, 2011

५. रबर्ट ए. डाहल प्रजातन्त्रको बारेमा, क्रियेशन मेडिया, काठमाडौं, अनुवादक ऋषिकेश उपाध्याय, पृष्ठ ६२

हुनबाट रोक्नु प्रजातन्त्रको सुन्दर पक्ष हो। त्यसैगरी नागरिकको मौलिक हकको रक्षा गर्नु र मौलिक हितको संरक्षणमा मद्दत गर्नु, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु, व्यक्तिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकारको अत्यधिक प्रयोगको अवसर उपलब्ध गराउनु, जसलाई डाहल आफैले निर्माण गरेको नियम कानून अर्न्तगत बस्ने स्वतन्त्रताको रूपमा व्याख्या गर्दछन्, प्रजातान्त्रिक सरकारले मात्रै नैतिक दायित्व निर्वाह गर्ने अत्याधिक अवसर उपलब्ध गराउने, प्रजातन्त्रले अन्य व्यवस्थाले भन्दा मानवीय विकासलाई अझ पूर्णरूपले बल पुऱ्याउने, प्रजातान्त्रिक सरकारले मात्र तुलनात्मक रूपमा उच्चस्तरको राजनीतिक समानता हुर्काउन सहयोग पुऱ्याउने लोकतन्त्रमा गुणहरू हुन्छन्। यसको अलावा प्रजातान्त्रिक सरकार भएको देशमा आर्थिक सम्पन्नता हुने र यसले एक प्रजातान्त्रिक मुलुकले अर्को प्रजातान्त्रिक मुलुकका विरुद्ध लडाईं नमच्चाउने हुँदा प्रजातन्त्रले विश्व शान्ति निर्माणमा पनि योगदान गर्दछ। प्राध्यापक डाहलको यो पछिल्लो तर्कसँग सहमत नहुने आधार पनि धेरै नै छन् तर त्यसको यहाँ चर्चा गरिनु सान्दर्भिक छैन।

प्राध्यापक डाहलका अनुसार प्रजातन्त्रले नागरिकलाई प्रभावकारी सहभागिता, मतदानको समानता, सुशिक्षित समझदारीको विकास, कार्यसूची उपर अन्तिम नियन्त्रणको अभ्यास, सम्पूर्ण वयस्कहरूको संलग्नता गरी पाँच प्रकारको अवसर प्रदान गर्ने^६ र जुन अवसरहरू प्रजातन्त्र बाहेक अन्य शासन व्यवस्था नरहने वा कम अवसर प्रदान गर्ने हुन्छ। नेपालमा २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनबाट प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापनापछि पनि यसले लामो समयसम्म बहिस्करणमा पारिएका वर्गहरूलाई राज्यका संयन्त्रमा समान अवसर

नदिएको कारण नै २०५२ सालमा तत्कालीन नेकपा माओवादीले शुरु गरेको सशस्त्र युद्धले थप उर्जा प्राप्त गरेको थियो। महेन्द्र लावती लेख्छन्: नेपालमा परम्परादेखि नै बहिष्कृत भइरहेका समूहहरूको राजनीतिक बहिष्करण सन १९९० को लोकतन्त्रको पुनर्स्थापनापनि पनि निरन्तर जारी छ^७। त्यसैले सबै नागरिकको प्रभावकारी सहभागिता विना लोकतन्त्रको अभ्यास भएको मान्न सकिदैन।

नागरिकहरूले सरकार निर्माणमा प्रक्रियामा मतदान मार्फत आफ्ना प्रतिनिधिको चयन गर्न पाउनु, तिनै आफूले चयन गरेका प्रतिनिधिले निर्माण गरेको कानूनको मातहतमा रहन पाउने अवसर, सरकार माथि अन्तिम नियन्त्रणको अवसर अर्थात उनीहरूलाई जसले निर्वाचित गरेर पठाएको उनीहरू प्रति नै जिम्मेवार रहने जस्ता कारण प्रजातन्त्रको विकल्प छैन। प्राध्यापक डाहलका अनुसार समय समयमा निर्वाचन नगरिँदा नागरिकहरूले आफ्ना निर्वाचित पदाधिकारीहरू उपर नियन्त्रण गुमाउँदै जानेछन्^८। तर, आवधिक निर्वाचन मार्फत आफ्ना प्रतिनिधि छान्न पाउनु मात्र पर्याप्त नहुने रहेछ। निर्वाचन आफैमा लोकतन्त्रको समानार्थी हुँदैन। कार्लोस सान्टिसो शितयुद्धपछिको कालको बारेमा लेख्छन्: जब शितयुद्ध पछिको समयमा धेरै मुलुकहरू लोकतन्त्रको संक्रमणकालमा थिए, सापेक्षिक रूपमा खुल्ला र निष्पक्ष निर्वाचन सञ्चालनले स्वाभाविक रूपमा लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको उदय र लोकतान्त्रिक संस्कृतिको सबलीकरण हुन्छ भन्ने मान्यता राखिएको थियो^९। तर थुप्रै मुलुकहरूको अनुभवले आवधिक निर्वाचन आफैमा मात्र पर्याप्त नहुने देखाएको छ। त्यसको लागि लोकतन्त्र सार र रूप दुवै रूपमा स्थापित हुनु पर्ने देखिन्छ र सार रूपमा लोकतन्त्रको स्थापना गर्न जवाफदेहिता विना सम्भव छैन। यसर्थ सार रूपमा लोकतन्त्र रहेमात्र प्राध्यापक डाहलले भनेजस्तो अवसर प्राप्त हुन्छ।

जवाफदेहिताको मापन

केही समय यता जवाफदेहिता शब्दको

नागरिकहरूले
सरकार निर्माणमा
प्रक्रियामा मतदान
मार्फत आफ्ना
प्रतिनिधिको चयन गर्न
पाउनु, तिनै आफूले
चयन गरेका
प्रतिनिधिले निर्माण
गरेको कानूनको
मातहतमा रहन पाउने
अवसर, सरकार माथि
अन्तिम नियन्त्रणको
अवसर अर्थात
उनीहरूलाई जसले
निर्वाचित गरेर
पठाएको उनीहरू प्रति
नै जिम्मेवार रहने
जस्ता कारण
प्रजातन्त्रको विकल्प
छैन।

६. ibid

७. ibid, page 38

८. महेन्द्र लावती (अनुवादक राजेन्द्र सुब्बा). लोकतन्त्र उन्मुख नेपाल: बहुसांस्कृतिक समाजका लागि समावेशी राजनीतिक संस्थाहरू, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान संस्थागत सुदृढीकरण परियोजना, ललितपुर, २०६३ पृष्ठ ३

९. ibid, page 99

१०. Pruitt, Bettye and Philip Thomas. Democratic Dialogue-A Handbook for Practitioners. CIDA, International IDEA, UNDP. 2007, p 10

प्रयोग नेपाली समाजमा पनि व्यापक रूपमा हुन थालेको छ। अङ्ग्रेजी Oxford Advanced Learners' Dictionary ले जवाफदेहिता (Accountability) लाई आफूले गरेको निर्णय वा कार्यप्रति जिम्मेवार रहने र सोधिएको बखत त्यसको बारेमा सम्बन्धमा बताउनु पर्ने भनी परिभाषित गरेको छ^{११}। त्यसैगरी जिम्मेवारी (Responsibility)लाई कुनै अख्तियारी लिई बसेको व्यक्तिले आफूले के गरेको छु भनी आफूले प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने निकाय वा आफूभन्दा माथिल्लो निकायलाई आफूले के गरेको हो पनि बताउनु वा प्रतिवेदन गर्नु भनी परिभाषित गरेको छ^{१२}। जवाफदेहितालाई यसरी पनि लिन सकिन्छ— आफू जुन कार्य गर्नको लागि जिम्मेवार बनाइएको हो र आफूले जे गरेको हो सो कार्य प्रति जिम्मेवार बन्नु हो। जवाफदेहिताले सार्वजनिक निकायले आमसेवाग्राहीले यस्ता संस्थाले के गरिरहेका छन् भनी थाहा पाउन सक्षम हुनु हो र यस्ता संस्थाले त्यस्ता कार्य उचित ढङ्गले गरिरहेका छन् भनी निश्चिन्त हुनु पनि हो^{१३}। यसप्रकार सार्वजनिक हैसियत प्राप्त गरेपछि आफू जसका लागि कार्य गर्ने हो सो प्रति र आफूले गरिसेकेको कार्यप्रति जिम्मेवार बन्नु हो।

राज्यको तर्फबाट नागरिकलाई सेवा प्रदान गर्न राज्यद्वारा स्थापित सार्वजनिक संस्थाहरू जति बढी सेवाग्राही प्रति जवाफदेही रहन्छन् त्यति नै ती संस्थाहरूप्रति नागरिकको विश्वास बढ्न जान्छ। उनीहरूमाथि नागरिकको विश्वास बढ्नु भनेको राज्यप्रति नै नागरिकको विश्वास बढ्नु हो। जहाँ नागरिकको राज्यप्रति विश्वास रहेको हुन्छ त्यहीं नै लोकतन्त्र मजबुत हुने तथ्य विश्व अनुभवले देखाएको छ। नागरिकका लागि सेवा प्रदान गर्ने यस्ता संस्थाहरू कति जवाफदेही छन् भनेर मापन

गर्न केही सूचकहरूको प्रयोग उपयोगी हुन्छ। सार्वजनिक निकायहरूको जवाफदेहिता मापनको लागि त्यस्ता संस्थाहरूको पारदर्शिता, सरोकारवालालाई सूचना प्रवाह, संस्था वा निकायको संरचना र कार्य सम्पादन प्रक्रियामा सहभागिता, समावेशीता, सक्षमता, समयमै सम्बोधन गर्ने परिपाटी, त्यस्तै विषयवस्तुमा कार्य गर्ने अन्य निकाय, गैर सरकारी संस्थासँगको सहकार्य र उनीहरूसँगको नियमित परामर्श^{१४} आदि सूचकाङ्कहरू महत्वपूर्ण हुने गर्छन्। सार्वजनिक निकायले के गरिरहेका छन्, त्यो कसरी गरिरहेका छन् भन्ने कुरा पारदर्शी हुनु पर्‍यो। चाहेको बखत सरोकारवालाले हेर्न वा जान्न पाउने व्यवस्था, नियमित प्रकाशन, व्यक्तिको नियत वा मनसाय भन्दा पनि प्रक्रियागत रूपमा जानकारी बाहिर आउने, वा कसैले चाहेमा निश्चित प्रक्रिया मार्फत थाहा पाउने व्यवस्था, त्यस्ता निकायको गठन प्रक्रिया वा संरचना निर्माण तथा प्रशासनिक वा सेवा सम्पादनमा मुलधार लगायत उपेक्षित समूह वा वर्ग समेतको सहभागिता, सोही विषयमा कार्य गर्ने अन्य सङ्घ संस्थाहरूसँगको सहकार्य र परामर्श जस्ता परिपाटिले ती सार्वजनिक निकायको उत्तरदायित्व बहन तथा निर्वाहको स्तर मापन गर्न सकिन्छ। यी सूचकहरू सबै स्थानमा समान रूपमा लागू हुने भन्ने होइन। बरु यसले त त्यस्ता निकायहरूको जवाफदेहिताको स्तरीकरणको लागि सहयोग गर्ने मात्र हो।

लोकतन्त्रको सवलीकरण र नेपालमा जवाफदेहिताको अनुभव

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा तेश्रो संविधानको रूपमा आएको २०१५ सालको संविधानले कानुनी राजको सिद्धान्तलाई क्रियाशील तुल्याउने सन्दर्भमा

विशेष रूपमा अग्रसर भएको देखिन्छ। सीमित सरकारको अवधारणा, मानवअधिकार स्वतन्त्र न्यायपालिका र स्वतन्त्रताको सुनिश्चितीकरण जस्ता विषयहरू समावेश भएबाट कानुनीराज कायम गर्ने सन्दर्भमा यस संविधानले विशेष योगदान गरेको पाइन्छ^{१५}। तर नेपालको चौथो संविधान २०१७ ले यी कानुनी राजलाई अझै संकुचित पारेर सरकारलाई भन्ने स्वेच्छाचारी बनाएको थियो। राज्यको न्यायिक अधिकारको अन्तिम उत्तरदायित्वसम्म न्याय पालिकाका नरही श्री ५ मा निहित रहेको तत्कालीन अवस्थामा प्रस्तुत उद्देश्य प्राप्तिको लागि न्यायपालिकाले कति योगदान गर्न सक्तथ्यो भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ^{१६}। यस प्रकार २०१५ सालको संविधानबाट २०१७ सालको संविधानसम्म आइपुग्दा न्याय क्षेत्रमा जवाफदेहितामा भन संकुचन हुन गई कार्यकारीको स्वेच्छाचारितालाई बढावा दिएको पाइन्छ।

संविधानमा उल्लेख गरिएको दृष्टिकोणले पाँचौं संविधानको रूपमा आएको २०४७ सालको संविधान २०१७ सालको पञ्चायती संविधानको ठीक विपरित रहेको थियो। नेपालको संवैधानिक कानूनको बारेमा भरतराज उप्रेतीको यो तुलना यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ।

दक्षिण एसियाली देशहरूमा नै सबैभन्दा नयाँ संविधानको रूपमा आएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को निर्माणको प्रसङ्ग र पृष्ठभूमि पञ्चायती संविधानको निर्माणको पृष्ठभूमि र प्रसङ्गभन्दा ठीक उल्टो छ। पञ्चायती संविधानले बहुदलीय संसदीय शासन प्रणालीमा आधारित संविधानलाई खारेज गरी जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई थुनामा राखिएको प्रसङ्ग बहुदलीय प्रजातान्त्रिक गतिविधिलाई दमन गर्ने भन्ने मूल आधार

११. Oxford Advanced Learners' Dictionary, 8th Edition.

१२. Oxford Advanced Learners' Dictionary, 8th Edition.

१३. International Council on Human Rights Policy, Performance and Legitimacy: National Human Rights Institutions. Geneva, 2002. p 70

१४. Shrestha Tejman, "National Human Rights Commission, Nepal: From Accountability Perspective" INFORMAL. INSEC, Vol. 28, No. 3, July-September 2009

१५. विशाल खनाल (२०५४). नेपालको संवैधानिक कानून, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम -फ्रिडिल) २०५४ पृष्ठसंख्या ३६

बोकेको थियो भने वर्तमान संविधानले जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप कारागारमा रहेका राजबन्दीहरूलाई रिहा गरी निर्दलीय, स्वेच्छाचारी, प्रजातन्त्र विरोधी तथा नागरिकहरूको स्वतन्त्रता अंकुश लाग्न वा लगाउनसक्ने बहाना वा परिस्थितिहरू उपर पूर्ण रोक लगाउनु पर्ने भन्ने प्रसङ्ग, सावधानी तथा पृष्ठभूमि बोकेको थियो^{१७}।

यसरी पहिलो जनआन्दोलन पश्चात् जारी गरिएको उक्त नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सरकारको स्वेच्छाचारितालाई अन्त गर्दै नागरिक स्वतन्त्रतालाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले रोक लगाउन नसक्ने राज्यको कल्पना गरेको छ भन्ने विश्लेषण गरिएको थियो। तर संविधान वा कानून कालो र सेतो रङ्गको प्रयोग गरी लेखिनुलाई भन्दा पनि जब यसको प्रयोग र व्याख्या शुरु हुन्छ, तब संविधान लेखिन थाल्छ भन्ने मान्यतालाई बढी आधार मान्ने हो भने मात्र बढी व्यवहारिक हुन जान्छ। यो संविधानलाई जति नै प्रजातान्त्रिक, उत्तरदायी भनिए पनि यसका प्रयोगकर्ताहरू उत्तरदायी भएको महसुस भएन। वरिष्ठ अधिवक्ता गणेशराज शर्माले पनि नागरिकको अभिभावक सरकार आफैँ अनुत्तरदायी भए कसरी उत्तरदायी बनाउने भनी लेखेका छन्।

सरकार स्वच्छ र सक्षम हुन सकेन, यसको उत्तरदायित्व कसले व्यहोर्ने? जनताका समक्ष कसले सफाई प्रस्तुत गर्ने? संसद्का सदस्यहरूको आचरण र व्यवहार अवाञ्छनीय भयो यस्ता कुरामा अनुशासनको उत्तरदायित्व कसको ? मुलुकमा जनतालाई न्याय भएन, कसले उत्तरदायित्व वहन गर्ने ? आधुनिक सरकार विज्ञान, प्रविधि र सञ्चार माध्यमहरूमा सर्वव्यापक छ र सर्व शक्तिमान बन्न गएको छ। यस्तो सरकारलाई उत्तरदायी र अनुशासित कसरी राख्ने ? कसले राख्ने ? पार्टीले ? संसदले ? वा जनताले ? जनताले हो भने जनतासम्म निर्णयको लागि पुऱ्याउने अग्रसरता कसको हुने ?^{१८}

२०४७ सालको संविधान अर्न्तगत गठित अल्पमतका सरकार वा २ वा सो भन्दा बढी राजनीतिक दलका गठबन्धन सरकारहरू कमजोर भएपछि जवाफदेहिताको भ्रमै खडेरी पऱ्यो। संविधानको मर्मभन्दा पनि आफ्नो अनुकुलको व्याख्या खोजिने र गर्ने कार्य भए। यसले पनि न्यायिक क्षेत्रमा जवाफदेहिताको अभाव खड्कियो। २०४७ सालको संविधान राम्रो भनिए पनि यो सफल नहुनु प्रमुख कारणहरू मध्ये सरकारमा जवाफदेहिताको अभाव पनि एउटा हो भनेर भन्नु अत्युक्ति हुँदैन।

ऐतिहासिक दोश्रो जनआन्दोलन २०६२-६३ पछि जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावनामा नै प्रतिष्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त^{१९} गरिएको छ। यसरी संविधानमा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता उल्लेख गर्दैमा उल्लेख गर्नु मात्रै पर्याप्त हुँदैन। यसरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएका मूल्यहरूलाई व्यवहारमा कति उतारिन्छ त्यसको आधारमा मात्रै लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सार रूपमा नै स्थापित छ वा रूपमा स्थापित छ भन्ने कुराको मापन हुन्छ र त्यसको लागि पनि जवाफदेहिता एउटा कसी हुनजान्छ।

शान्ति विनाको लोकतन्त्र सम्भव छैन। २०६३ साल मार्ग ५ गते तत्कालीन विद्रोही हालको एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी र सात राजनैतिक दलहरू विच १० बुँदे विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर पश्चात् शान्ति स्थापना हुने र जवाफदेही सरकार बन्ने आशा लिइएको भए पनि त्यस पछिका दिनहरू त्यति सुखद रहन सकेका छैनन। द्वन्द्व समाप्त गर्न सहमति गर्नु

जनआन्दोलन पश्चात् जारी गरिएको उक्त नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सरकारको स्वेच्छाचारितालाई अन्त गर्दै नागरिक स्वतन्त्रतालाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले रोक लगाउन नसक्ने राज्यको कल्पना गरेको छ भन्ने विश्लेषण गरिएको थियो। तर संविधान वा कानून कालो र सेतो रङ्गको प्रयोग गरी लेखिनुलाई भन्दा पनि जब यसको प्रयोग र व्याख्या शुरु हुन्छ, तब संविधान लेखिन थाल्छ भन्ने मान्यतालाई बढी आधार मान्ने हो भने मात्र बढी व्यवहारिक हुन जान्छ। यो संविधानलाई जति नै प्रजातान्त्रिक, उत्तरदायी भनिए पनि यसका प्रयोगकर्ताहरू उत्तरदायी भएको महसुस भएन।

१७. नेपालको संवैधानिक कानून, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) २०५४ पृष्ठसङ्ख्या १

१८. वरिष्ठ अधिवक्ता गणेशराज शर्मा, कानून पूर्णाङ्क ६, पृष्ठ ४६, उद्धृत नेपालको संवैधानिक कानून, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) २०५४ पृष्ठ सङ्ख्या ७

१९. प्रस्तावना, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

जतिकै सहमति गरिएका विषयलाई इमान्दारिताका साथ पालना गरिए मात्र द्वन्द्वको समाधान सम्भव हुन्छ। तेश्रो पक्षको उपस्थिति विना नै सशस्त्र द्वन्द्व टुंग्याउन सहमती गर्ने हिजोका सात राजनैतिक दल र माओवादी विस्तृत शान्ति सम्झौतामा गरिएका सहमती कार्यान्वयन गर्न पूर्ण इमान्दार रहे मात्र नेपालको शान्ति प्रक्रियाले तार्किक विकास पाउने छ। तर शान्ति सम्झौताको पछिका दिनहरूमा यी दुवै पक्षहरू सम्झौता प्रति पूर्ण बफादार देखिएनन्। आफूले जनाएको प्रतिवद्धताप्रति पूर्ण बफादार भए मात्र नागरिकप्रतिको जवाफदेहिता बहन गरेको ठहरिन जान्छ। त्यसैले नेपालको वर्तमान संक्रमणकाल टुङ्ग्याएर लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्नको लागि जवाफदेहिता अपरिहार्य छ।

उपसंहार

विन्सटन चर्चिलले भने जस्तै लोकतन्त्र सबै गुणहरूले सम्पन्न हुँदैन तथापि अन्य शासन प्रणालीले भन्दा यसले प्रदान गर्ने परिणामहरू राम्रा छन्। जहाँ प्रजातन्त्र हुन्छ त्यहाँ सरकार निरङ्कुश बन्ने सम्भावना हुँदैन। सरकारलाई निरङ्कुश हुनबाट रोक्नु लोकतन्त्रको सबल र सुन्दर पक्ष हो।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

रोवर्ट ए. डाहल (अनुवादक ऋषिकेश उपाध्याय), **प्रजातन्त्रको वारेमा**, क्रियेशन मिडिया, काठमाडौं।

विशाल खनाल, "कानूनको शासन" . भरतराज उप्रेती, कल्याण श्रेष्ठ र कनकविक्रम थापा। (सम्पादक) नेपालको संवैधानिक कानून, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल), काठमाडौं, २०५४।

भरतराज उप्रेती, कल्याण श्रेष्ठ र कनकविक्रम थापा (सम्पादक) **नेपालको संवैधानिक कानून**, कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल), काठमाडौं, २०५४।

महेन्द्र लावती (अनुवादक राजेन्द्र सुब्बा), **लोकतन्त्र उन्मुख नेपाल: बहुसांस्कृतिक समाजका लागि समावेशी राजनीतिक संस्थाहरू**, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान संस्थागत सुदृढीकरण परियोजना, ललितपुर, २०६३

Oxford Advanced Learners' Dictionary, 8th Edition

International Council on Human Rights Policy. **Performance and Legitimacy: National Human Rights Institutions**. Geneva, 2002.

Pruitt, Bettye and Philip Thomas. Democratic Dialogue-A Handbook for Practitioners. CIDA, International IDEA, UNDP. 2007, p 10

Shrestha Tejman, "National Human Rights Commission, Nepal: From Accountability Perspective" INFORMAL. INSEC, Vol. 28, No. 3, July-September 2009

Websites:

<http://www.democracy-building.info/definition-democracy.html>

<http://www.democracy-building.info/definition-democracy.html>

त्यसैगरी प्राध्यापक डाहलले भनेजस्तै नागरिकको मौलिक हकको रक्षा गर्नु र मौलिक हितको संरक्षणमा मद्दत गर्नु, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु, व्यक्तिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकारको अत्याधिक प्रयोगको अवसर उपलब्ध गराउनु, लोकतान्त्रिक सरकारले मात्रै नैतिक दायित्व निर्वाह गर्ने अत्याधिक अवसर उपलब्ध गराउने हुँदा लोकतन्त्रको विकल्प हुन सक्दैन। साथै लोकतान्त्रिक मुलुकमा नै विधिको शासन मजबुत भएको, नागरिकको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था अन्यको भन्दा राम्रो भएको विश्व अनुभव पनि छुँदैछ।

सरकार, यसको एकाईहरू, सार्वजनिक निकायहरू जति बढी नागरिक प्रति जवाफदेही रहन्छन् त्यति नै लोकतन्त्र संस्थागत हुन जान्छ। नागरिकका लागि सेवा प्रदान गर्ने यस्ता संस्थाहरू कति जवाफदेही छन् भनेर मापन गर्नको लागि त्यस्ता निकायहरूको पारदर्शिता, सरोकारवालालाई सूचना प्रवाह, संरचना र कार्य सम्पादन प्रक्रियामा सरोकारवालाको सहभागिता, समावेशिता, सक्षमता, समयमै सम्बोधन गर्ने परिपाटी, अन्य निकाय, गैर सरकारी संस्थासँगको सहकार्य र उनीहरूको सँगको नियमित परामर्श जस्ता मापन सूचकांकहरू

उपयोगी हुन्छ। सार्वजनिक निकायले आफ्ना लागि के गरिरहेका छन् कसरी गरिरहेका छन् भन्ने कुरा पारदर्शी भयो भने मात्र त्यस्ता संस्थाको गतिविधिमा सरोकारवालाले निगरानी राख्न सक्छन् र ती संस्था प्रति अपनत्व पनि रहन जान्छ।

नेपालमा राज्य संयन्त्रलाई जवाफदेही बनाउनको लागि सार र रूपमा व्यक्त गरिएको इतिहास त्यति लामो नभए पनि यतिधेरै संवैधानिक अभ्यास र प्रयोग भइसकेपछिको अवस्थामा देखा परेका चुनौतिबाट पाठ सिक्दै वर्तमान संक्रमणकाल टुंग्याउन र लोकतन्त्र संस्थागतिकरण गर्ने हालको सङ्क्रमण काल एउटा अवसर पनि हो।

सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त गर्दै शान्ति प्रक्रियामा प्रवेश गर्दा नेपालका राजनैतिक दलहरूले आफूले जनाएको प्रतिवद्धताप्रति पूर्ण जवाफदेही भए मात्र नागरिक, समाज र राष्ट्रप्रतिको जवाफदेहिता बहन गरेको ठहरिन जान्छ। त्यसैले नेपालको वर्तमान संक्रमणकाल टुङ्ग्याएर लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्नको लागि जवाफदेहिता अपरिहार्य छ। जवाफदेहिता विना न त तत्कालै संक्रमणकाललाई छोट्याउन सकिन्छ न त प्राध्यापक डाहलले भनेजस्तो नागरिकका मौलिक हकको संरक्षण गर्ने लोकतन्त्रको अभ्यास नै सम्भव छ।

नेपाल र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा : एक विश्लेषण

विद्या चापागाईं

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरू, गैरसरकारी संस्था र अर्न्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था समेत गरी सरोकारवालाहरूका तर्फबाट २१ वटा प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्र संधिय उच्च आयुक्तको कार्यालयमा पेश भएका थिए। जसलाई १० पेजमा सिमित गरी उच्चायुक्तको कार्यालयले सक्षिप्त प्रतिवेदन तयार गरेको थियो।

विषय प्रवेश

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार परिषद्द्वारा जनवरी २५ तारेखमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा - युपीआर) अर्न्तगत पहिलो पटक नेपालको मानवअधिकार अवस्थाको समीक्षा गरियो। उक्त समीक्षाको प्रतिवेदन ७ जुन २०११ मा मानवअधिकार परिषद्को १७ औं सत्रले पारित गर्‍यो। जसमा सरकारले जनवरी महिनामा भएको समीक्षाबाट प्राप्त सिफारिसहरूमध्ये जुन २०११ सम्ममा आफ्नो औपचारिक धारणा दिने भनी थाँती राखिएको ३६ वटा सिफारिसमध्ये १३ वटा सिफारिसहरू स्वीकार गर्‍यो। यसरी सरकारद्वारा समीक्षाका क्रममा प्राप्त भएका १सय३५ सिफारिसहरूमा जम्मा ९७ वटा सिफारिसहरू स्वीकार गरी समयमाखनै कार्यान्वयन गर्ने पुर्नप्रतिबद्धता परिषद्को १७ औं सत्रमा दोहोर्‍यायो।

नेपालको सम्बन्धमा भएको उक्त समीक्षा सरकारद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा संयुक्त राष्ट्रसंधिय मानवअधिकार संयन्त्रहरू र विशेष प्रक्रिया अर्न्तगत नेपालको सम्बन्धमा जारी गरीएका सुझाव र सिफारिसको सम्बन्धमा तयार पारिएको प्रतिवेदन र गैरसरकारी संस्था र मानवअधिकार आयोग लगायतका

सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त भएका “वस्तुगत र विश्वसनीय सूचना” लाई १० पेजमा नबढ्ने गरी ओएचसीएचआरद्वारा सङ्क्षेपीकरण गरिएको प्रतिवेदन गरी तीन प्रकारका प्रतिवेदनका आधारमा गरिएको थियो।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरू, गैरसरकारी संस्था र अर्न्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था समेत गरी सरोकारवालाहरूका तर्फबाट २१ वटा प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय उच्च आयुक्तको कार्यालयमा पेश भएका थिए। जसलाई १० पेजमा सिमित गरी उच्चायुक्तको कार्यालयले सक्षिप्त प्रतिवेदन तयार गरेको थियो। जसमा नेपालको २३५ गैर-सरकारी संस्थाहरूको समूहद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रमा ५ जुलाईमा प्रस्तुत गरिएको थियो। जसमा डिआरसी अनुगमन समिति तथा महिला समूहका दुई बेग्लाबेग्लै विषयगत प्रस्तुति समेत अनुसूचिको रूपमा समावेश गरिएको थियो। समीक्षाकालागि नेपाल सरकारले बुझाउनुपर्ने प्रतिवेदन गत वर्ष नोभेम्बर महिनामा बुझाएको थियो। प्रतिवेदनमा संविधान र अन्य कानूनमा मानवअधिकारका विषयहरू, विद्यमान संयन्त्रहरूको कार्यान्वयनका बारेमा उल्लेख गरिएको थियो।

समीक्षाको क्रममा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका ५५ सदस्य राष्ट्रहरूले नेपालको शान्ति प्रक्रिया, संविधान निर्माण, यातन, बलपूर्वक बेपत्ता, लैङ्गिक र जातीय विभेद, मानवअधिकार रक्षक, वाक स्वतन्त्रता, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरू विद्यमान कानूनहरूमा रहेको कमीकमजोरी, महिला अधिकार, शिक्षा, मानव बेचबिखनका साथै विद्यमान दण्डहीनताको अवस्थालाई मुख्य रूपमा उठाइएका थिए जसबाट नेपाललाई १ सय ३५ वटा सिफारिसहरू प्राप्त भएका थिए। जसलाई नेपाल सरकारले पूर्ण रूपमा स्वीकार, कार्यान्वयन भई रहेको, जुन २०११ सम्म जवाफ दिने र पूर्ण अस्वीकार गरी चार भागमा विभाजन गरी आफ्नो प्रतिक्रिया दिएको थियो।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा

यूपीआर मानवअधिकार परिषद् स्थापना गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/२५१ द्वारा स्थापित एउटा नयाँ संयन्त्र हो। यो नयाँ संयन्त्रले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूको मानवअधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन अवस्थालाई नियमितरूपमा समीक्षा गर्दछ। सन् २००८ वाट शुरु भएको यस प्रक्रिया अर्न्तगत हाल सम्म संयुक्त राष्ट्र सङ्घका १ सय ९२ सदस्य राष्ट्र मध्ये १ सय ६० राष्ट्रहरूको समीक्षा गरीसकिएको छ। २०११ नोभेम्बर सम्ममा बाँकी ३२ राष्ट्रहरूको समीक्षा भएपछि यूपीआरको पहिलो चक्र पूरा भई २०१२ देखि

दोश्रो चक्र शुरु हुन्छ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर)ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य राष्ट्रहरूको मानवअधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन अवस्थालाई नियमितरूपमा समीक्षा गर्दछ। प्रत्येक राष्ट्रले मानवअधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धता पूरा गरे-नगरेको सम्बन्धमा प्रत्येक राष्ट्रका सन्दर्भमा समीक्षाको विश्वव्यापी विस्तार र समान व्यवहार सुनिश्चित हुने गरी वस्तुगत र विश्वसनीय सूचनाका आधारमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा गर्ने, अन्तर्क्रियात्मक सम्वादमा आधारित, सम्बन्धित राष्ट्रको पूर्ण संलग्नतासहित र यसको क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी सहयोगात्मक संयन्त्रको रूपमा यूपीआरलाई अगाडि सारिएको कुरा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/२५१ उल्लेख छ। जुन संयन्त्र सन्धिजनित निकायहरूको पूरकका रूपमा रहेकोछ। यूपीआरको उद्देश्य हरेक राज्यको मानवअधिकारसम्बन्धी यसका दायित्व र प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयनको समीक्षा गर्नु हो। यसअन्तर्गत समीक्षाको विश्वव्यापी विस्तार र सबै राष्ट्रहरूलाई समान व्यवहार, राज्यको क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्ने सहयोगात्मक संयन्त्र र सन्धिजनित निकायहरूको नक्कल नभई पूरकको कार्य गर्नेजस्ता उद्देश्यहरू पर्दछन्।

सन् २००८ देखि २०११ को चारवर्षे अवधिमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै १९२ सदस्य राष्ट्रहरूको समीक्षा गरीनेछ। यसको अर्थ हो, एक वर्षमा यूपीआर कार्यदलका तीनवटा वार्षिक सत्र हुने भएकाले, एउटामा १६ राष्ट्रका दरले हरेक वर्ष ४८ राष्ट्रको समीक्षा गरीनेछ।

यूपीआरको पहिलो निशर्कष र सुभाबलाई मानवअधिकार परिषद्द्वारा यसको अर्को नियमित सत्रमा पारित गरीनेछ। जस अनुसार जनवरी २०११ मा भएको नेपालको समीक्षाबाट आएका सिफारिसहरूको औपचारिक रूपमा पारित गर्ने कार्य जुन २०११ मा बसेको मानवअधिकार परिषद्को बैठकले पारित गर्‍यो।

समीक्षा र नेपाल

परराष्ट्रमन्त्रालयको नेतृत्वमा १० सदस्यीय प्रमण्डलले यूपीआर कार्यदलको १० औं सत्रमा राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको थियो। तीन घण्टाको उक्त सत्रमा प्रस्तुत प्रतिवेदनमाथि अन्य राष्ट्रहरूद्वारा व्यक्त गरिएको चासो उपर नेपालका तर्फबाट संविजरल्याण्डका लागि नेपालि राजदुत, प्रधानमन्त्र तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालयका सचिव र स्वास्थ्य सचिवद्वारा जवाफ दिइएको थियो। जसमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका ५५ वटा राष्ट्रले नेपालको मानवअधिकारका सम्बन्धमा चासो व्यक्त गर्नुका साथै मानवअधिकार स्थितिमा सुधारका लागि उपायहरू सिफारिस गरेका थिए। नेपालको समीक्षाका लागि ६१ सदस्य राष्ट्रले सम्वादका लागि दर्ता गराएका भएतापनि समय अभावका कारण ल्याटिभ, बंगलादेश, आयरल्याण्ड, मेक्सिको, अफगानिस्थान र इरानले सम्वादमा भाग लिन सकेन्।

सरकारका तर्फबाट मुख्य सचिव माधव प्रसाद धिमिरेले नेतृत्व गरेको टोलिले ७ जुनमा मानवअधिकार परिषदमा नेपाल सरकारले जुन २०११ सम्मामा जवाफ दिने भनि थाँति राखिएको सिफारिसहरू स्वीकार गर्ने नगर्ने र जनवरी महिनामा समीक्षा भएयता नेपालको मानवअधिकार अवस्था र

स्वीकार गरीएका सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रतिवेदन गरयो। स्वीकार गरीएका अधिकांश सिफारिसहरू बालअधिकार सम्बन्धमा, छुवाछूत अन्त्य सम्बन्धमा, शिक्षा सम्बन्धमा रहेको छ। रोम विधान लगायत अन्य मानवअधिकार सम्बन्धी महत्वपूर्ण महासन्धिको अनुमोदन सम्बन्धमा, संयुक्त राष्ट्र सङ्घको विशेष समाधिककलाई आभ्रण गर्ने सम्बन्धमा, मानवअधिकार उल्लङ्घनको अभियोजनका लागि नेपाल सरकारले संरचना निर्माण गरिरहेको जानकारी गराउदै ती सिफारिसहरू केहि समयवाधि भित्र कार्यान्वयन गरीने जानकारी टोलिले गरायो।

नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरीएका १३५ सुभाबमा सरकारले ५६ वटा सुभाबमा आफ्नो सर्भथन व्यक्त गरयो, २८ वटा सिफारिसहरू कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहेको जानकारी गरायो, ३६ वटा सिफारिसहरूका सम्बन्धमा जुन २०११ मा बस्ने मानवअधिकार परिषद्को १७ औं सत्रमा जानकारी गराउने सहमति जनायो भने १५ वटा सिफारिसहरू पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्‍यो। नेपालका सम्बन्धमा जारी गरिएका सिफारिसहरूको औपचारिक रूपमा पारित गरिने कार्य भने जुन महिनामा बस्ने मानवअधिकार परिषद्को १७ औं सत्रले गर्नेछ। नेपालको सम्बन्धमा ट्रोइका समाधिककको रूपमा कार्यदलमा रही क्युबा, कटार र मोल्डोभाले समीक्षासम्बन्धी मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गरेका थिए।

सरकारले स्वीकार गरेका ५६ वटा सिफारिसहरू प्रमुख रूपमा संविधान निर्माण, मानवअधिकार आयोग सम्बन्धमा कानून तर्जुमा, शान्ति प्रक्रिया, मानवअधिकार उल्लङ्घनमा जपाफदेहिता, सङ्क्रमणकाल

सरकारका तर्फबाट मुख्य सचिव माधवप्रसाद धिमिरेले नेतृत्व गरेको टोलिले ७ जुनमा मानवअधिकार परिषदमा नेपाल सरकारले जुन २०११ सम्मामा जवाफ दिने भनी थाँती राखिएका सिफारिसहरू स्वीकार गर्ने नगर्ने र जनवरी महिनामा समीक्षा भएयता नेपालको मानवअधिकार अवस्था र स्वीकार गरिएका सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रतिवेदन गर्‍यो। स्वीकार गरिएका अधिकांश सिफारिसहरू बालअधिकार सम्बन्धमा, छुवाछूत अन्त्य सम्बन्धमा, शिक्षा सम्बन्धमा रहेका छन्।

न्याय संयन्त्रको स्थापना, महिला अधिकार, समानता र विभेद, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, बालअधिकार, जोखिममा परेका समूह, आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, श्रमिकको अधिकार, खाद्य अधिकार, आवासको अधिकार, स्वास्थ्य अधिकार, आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्तिका, शिक्षाको अधिकारसँग सम्बन्धित छन्। यातना रोकथाम, तिब्बती शरणार्थीका सम्बन्धमा र केही महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजहरूको अनुमोदनका सम्बन्धमा तथा तराईमा भएका गैरन्यायिक हत्याका अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सन् २०१० सेप्टेम्बरमा सार्वजनिक गरिएको उच्चायुक्तको प्रतिवेदनमा उल्लेखित सिफारिसलगायतका १५ वटा सिफारिसहरू सरकारले पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरेको छ। नेपाललाई प्राप्त सिफारिसहरूलाई विषयगत रूपमा निम्नानुसार विभाजन गर्न सकिन्छ।

संविधान निर्माण र शान्तिप्रक्रिया

निर्धारित समय भित्र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्ड अनुरूपको संविधान निर्माण गरी जारी गर्न, संविधान निर्माण गर्दा सबै जाति तथा समूहको पूर्ण सहभागितामा संविधान निर्माण गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप धार्मिक स्वतन्त्रता र आस्थाको अधिकार नयाँ संविधानमा समावेश गर्न, प्रजातान्त्रिक, समावेशी संविधान निर्माण गर्ने सम्बन्धमा प्राप्त भएका सिफारिसहरू सरकारले स्वीकार गरेको छ।

संक्रमणकालीन न्याय

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता नागरिकको छानबिन गर्नकालागि आयोग लगायतका संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापना र बेपत्तालाई अपराधीकरण गर्ने सम्बन्धमा भएका प्रगति माग गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप सिद्ध सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता नागरिकको छानबिन गर्नकालागि आयोग गठन गर्न सुझाव दिइएको छ। बेपत्ता नागरिकका परिवारका लागि उचित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमा

क्षमादानको व्यवस्था नराख्न पनि सिफारिस गरिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घन विशेषगरी बलपूर्वक बेपत्ता, गैरन्यायिक हत्यामा अनुसन्धान गर्न र अपराधीलाई सजाय गर्न, सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा द्वन्द्वका दुवै पक्षबाट भएको मानवअधिकार कानून र मानवीय कानूनको उल्लङ्घनमा संलग्नहरूलाई कारवाही गर्ने लगायतका सिफारिस गरिएको छ।

मानवअधिकार उल्लङ्घनमा जबाफदेहिता

विभिन्न राष्ट्रले विगतमा भएका र वर्तमान समयमा भइरहेका मानवअधिकार उल्लङ्घनमा दण्डहिन्ताको अवस्थाको सम्बन्धमा चासो व्यक्त गरेका थिए। सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न भएका सेना तथा नेपाल प्रहरीहरूलाई कारवाही गर्ने सम्बन्धमा अदालतबाट भएको आदेशको पालना गर्न, यस्ता आदेशको कार्यान्वयनमा राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्न, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीबाट भएका यताना, गैरन्यायिक पक्राउ, अत्यधिक बलको प्रयोग, गैरन्यायिक हत्या लगायतका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा छानबिन गरी कारवाही गर्न, सरकार र सेनालाई दण्डहिन्ताको उन्मुक्ति दिने खालका कानून पुनरावलोकन गरी संशोधन गर्न, मानवअधिकारको उल्लङ्घनमा संलग्न सुरक्षाकर्मीलाई कारवाही गरी जबाफदेही बनाउन छुट्टै स्वतन्त्र उजुरी दिने संयन्त्रको स्थापना गर्न सिफारिस गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घका संयन्त्रसँग सहकार्य

अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयन गर्न ध्यानाकर्षण गराउने सन्दर्भमा विभिन्न मुलुकले सन्धिजनित निकायद्वारा नेपाललाई दिइएका सुझाव र सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न, सन्धिजनित निकायमा नियमित रूपमा प्रतिवेदन बुझाउन उच्चआयुक्तको कार्यालयसँग कार्य गर्न, मानवअधिकारको संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घका साथै अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग र नेपाल स्थित उच्चआयुक्तको कार्यालयसँग समन्वय गर्न, संयुक्त

राष्ट्रसङ्घको विशेष प्रक्रियालाई खुला र स्थायी आमन्त्रण गर्न, गैरन्यायिक हत्या सम्बन्धी विशेष समाधिकारक र बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी कार्यदलद्वारा नेपाल भ्रमणका लागि गरिएको आग्रह स्वीकार गर्न र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट प्राप्त भएमा सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विभिन्न सदस्य राष्ट्रहरूले सिफारिस गरे।

आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रवर्द्धनकालागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विभिन्न सदस्य राष्ट्रहरूले गरेका थुप्रै सिफारिसहरू सरकारले स्वीकार गरेको छ। खाद्य अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, शिक्षा र रोजगारीको अधिकार सुनिश्चित गर्न, जोखिममा रहेका समूहहरूका लागि खाद्य सुरक्षा, आवासको अधिकारको सुनिश्चितता, धनी र गरीब बीचको दुरी कम गर्न, श्रम शोषणबाट नागरिकको संरक्षण गर्न, सहश्राव्दी विकास लक्ष्य अनुरूप गरीबी निवारण गर्न कार्य गर्ने लगायतका सिफारिसहरू सरकारले स्वीकार गरेको छ।

लैङ्गिक समानता सम्बन्धमा

महिलाअधिकार सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने क्रममा महिलाका आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, महिला विरुद्ध हिंसा रोक्ने सम्बन्धमा र महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्न प्रभावकारी उपाय अनुसरण गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गरिएको छ। महिलाको संरक्षण गर्न कानुनी प्रणालीको पुनरावलोकन गर्न, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्न राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न, मानव बेचबिखन ऐनको कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन, महिला विरुद्ध हुने घरेलु हिंसा र मानव बेचबिखन रोक्न कानून तर्जुमा गर्न, सर्वोच्च अदालतको २००८ को आदेश अनुसार लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकको लागि नागरिकताको व्यवस्था गर्न, लैङ्गिक विभेदलाई अपराध घोषित गर्न, बालिका र महिला विरुद्ध हुने हिंसाको छानबिन र कारवाही गर्न सिफारिस गरिएको अधिकांश सिफारिसहरू सरकारले स्वीकार गरेको छ।

विभिन्न समूहका सम्बन्धमा

समाजमा व्याप्त लैङ्गिक र जातीमा आधारित विभेद, लिङ्ग र जातका आधारमा हुने गरेको हिंसा निराकरण गर्न सरकारले चालेको कदमका बारेमा विभिन्न राष्ट्रले जानकारी माग गरेका थिए। जातीय विभेद अन्त्य सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, महिला र दलित आयोगलाई सवलिकरण गरी गर्न सरकारबाट भएका प्रयासहरू बारे प्रश्न उठाइएको थियो। वाक स्वतन्त्रता, सञ्चारकर्मीमाथि हुने धम्की, हमलाका साथै अन्य प्रकारका उल्लङ्घनका बारेमापनि धेरै राष्ट्रले चासो व्यक्त गर्दै मानवअधिकार रक्षकमाथि भएका उल्लङ्घनमा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्न सिफारिस गरेका थिए।

मानवअधिकार सन्धिको अनुमोदन सम्बन्धमा

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, बेपत्ता सम्बन्धी महासन्धि, यातना विरुद्धको महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, शरणार्थी सम्बन्धी महासन्धि र यसको आलेख अनुमोदन गर्न सिफारिस गरेका थिए। सरकारले रोम विधान र बेपत्ता सम्बन्धी महासन्धि अनुमोदन गर्ने सम्बन्धमा जुन २०११ मा बस्ने मानवअधिकार परिषद्को बैठकमा जानकारी गराउने बतायो भने यातना विरुद्धको महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, शरणार्थी सम्बन्धी महासन्धि र यसको आलेख अनुमोदन गर्ने सम्बन्धमा गरिएका सिफारिसहरू अस्वीकार गरेको छ।

समीक्षा

सरकारलाई प्राप्त भएका सिफारिसहरूमध्ये कतिपय सिफारिसहरूको अवस्थाका सम्बन्धमा सरकार स्पष्ट नभएको देखिन्छ। जस्तो अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान र बेपत्ता सम्बन्धी महासन्धि अनुमोदन गर्ने सम्बन्धमा सरकारले जुन २०११ मा बस्ने मानवअधिकार परिषद्को १७ औं सत्रमा जानकारी गराउन सहमति पनि जनाएको छ भने त्यसै सिफारिसलाई अस्वीकार पनि गरेको छ।

त्यसैगरी यातनालाई अपराधीकरण गरी यातना विरुद्धको महासन्धि अनुरूपको कानून तर्जुमा गर्ने सम्बन्धमा जुन २०११ मा बस्ने मानवअधिकार परिषद्को १७ औं सत्रमा जानकारी गराउन सहमति पनि जनाइएको छ भने त्यसै सिफारिसलाई अस्वीकार पनि गरेको छ।

संवैधानिक सर्वोच्चता स्थापित गर्ने, कानूनको शासन स्थापना गर्ने, असल शासन र नेपालको संविधानका सुरक्षित मौलिक अधिकारहरूको सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै विगतलाई सम्बोधन र वर्तमानमा कानूनको शासन स्थापना गर्ने कार्यबाट दण्डहीनतालाई सम्बोधन गर्न सकिने उल्लेख भएबाट सरकार दण्डहीनता अन्त्यका लागि कटिबद्ध रहेको सन्देश समीक्षाका क्रममा नेपाली प्रमण्डलले दियो। देशमा रहेका र भइरहेका चुनौतीहरूलाई नेपाल सरकारले कम्तीमा स्वीकार गरी सरकारले प्रशंसनीय कार्य गर्‍यो यद्यपि, सरकारी प्रमण्डलको आलङ्कारिक प्रस्तुति र नेपालको मानवअधिकारका दायित्व पूरा गर्न कुनै निश्चित समयावधि र ठोस प्रतिबद्धता प्रकट नगरिएबाट समीक्षाका क्रममा उठाइएका विषयहरूलाई सरकारले गम्भीरतापूर्वक लिने कुरामा पूर्ण रूपमा विश्वस्त हुन सकिने अवस्था भने छैन। विशेषतः राज्यका सुरक्षा निकायहरूबाट प्रक्रियागत रूपमा दिइँदै आएका यातनाका सम्बन्धमा अभिलेखहरू र विश्वसनीय सूचना उपलब्ध भए पनि नेपालमा कुनै प्रक्रियागत यातनाको अभ्यास हुने नगरेको सरकारी प्रमण्डलको दाबीबाट यातनालाई संस्थागत गर्ने मनसाय सरकारको रहेको देखिन्छ।

महिला, बालबालिका, दलित, आदिवासी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, शरणार्थीका साथै धार्मिक, यौनिक र जनजाति अल्पसङ्ख्यकहरूप्रति रहेका विभिन्न विभेदकारी नीति र अभ्यासहरूलाई चिन्ताको विषयका रूपमा धेरै पटक उठाइएका थिए। दलित, मधेशी, आदिवासी र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू जस्ता सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका समूहहरू र तिनमा पनि महिला र बालिकाका खाद्य, स्वास्थ्य, बसोबास र शिक्षाका अधिकारहरूप्रति ध्यानाकर्षण गराइएको थियो। थुप्रै राष्ट्रहरूले

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रम र उप्रान्त भएका लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरूका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले उपयुक्त कदम नचालेको प्रसङ्ग उठाएका थिए।

सरकारी प्रमण्डलले अदालती आदेश र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरूको सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने तथा यातनाविरुद्धको महासन्धिको ऐच्छिक प्रलेख, व्यक्तिहरूलाई जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने विरुद्धको महासन्धि, शरणार्थीहरूको स्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान अनुमोदन गर्नेतर्फका कदमलगायत महत्वपूर्ण धेरै प्रश्नहरूलाई सम्बोधन नगरिएकोमा विभिन्न निकायबाट खेद प्रकट गरिएको छ।

निष्कर्ष र सुझाव

नेपालको शान्ति प्रक्रियाको भविष्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अर्न्तगतका नेपालका मानवअधिकारसम्बन्धी प्रतिबद्धताहरूलाई पूरा गरी नेपाली नागरिकका अधिकारहरूलाई सम्बर्द्धन र संरक्षण गर्नका लागि पनि समीक्षा र यसबाट नेपाललाई प्राप्त सिफारिसहरू निकै महत्वपूर्ण छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले जातीय विभेदको उन्मूलन गर्ने, लैङ्गिक हिंसा समाधान गर्ने, मानवअधिकार उल्लङ्घनमा जबाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग सुदृढीकरणलगायत नेपालमा मानवअधिकारको सम्बर्द्धन तथा संरक्षणका विभिन्न पक्षहरूका सम्बन्धमा सिफारिस गर्‍यो। विशेषगरी विगत र वर्तमानमा सरकारी सुरक्षा निकाय र गैरराज्य पक्षद्वारा गरिँदै आएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाको छानबिनलगायत दण्डहीनताको संस्कृतिलाई निर्मूल गर्न सरकारी असफलताका साथै आफ्ना मुद्दाहरू र चिन्ताहरू गर्ने राष्ट्रसङ्घका विभिन्न सदस्यहरूको टिप्पणीमा पर्याप्त मात्रामा टिप्पणी गरिएको छ। समीक्षाका क्रममा थुप्रै राष्ट्रहरूले राज्यलाई बृहत् शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, बेपत्तासम्बन्धी छानबिन आयोगलगायत अन्य सङ्क्रमणकालीन

न्यायिक संयन्त्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप यथाशीघ्र गठन गर्न आह्वान गरेका छन्।

यी सिफारिहरूको कार्यान्वयन गरी नागरिकको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु नेपालको प्रमुख दायित्व हुन आउँछ। युपीआरले नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घसँग मानवअधिकारसम्बन्धी आफ्ना उद्देश्य तथा चुनौतीहरूबारे छलफल गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ। युपीआरअर्न्तगत प्राप्त भएका र स्वीकृति जनाइएका सिफारिसहरूको ठोस कार्यान्वयनमार्फत तथा सिफारिसहरूमाथि विस्तृत विचारविमर्श गरी सरकार र सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरू सँगसँगै अगाडि बढ्नु सरकारका लागि अपरिहार्य हुन्छ।

युपीआर एक पटक मात्र आयोजन हुने कार्यक्रम नभई क्रमिक प्रक्रिया भएकोले यसलाई आत्मसात् गर्नु सरकारका लागि अपरिहार्य हुन्छ। समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरू वास्तविक रूपमा कार्यान्वयन गर्न देशका सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूसँग गम्भीर परामर्श गरी व्यवहारिक र समयबद्ध कार्ययोजना सुनिश्चित गर्नका लागि सरकारी नेतृत्व सक्रिय तवरले लाग्नुपर्ने हुन्छ। त्यसकारण राष्ट्रसङ्घीय समीक्षाले नेपालका शान्ति प्रक्रियापछिका चुनौतीहरूको रूपरेखा

दर्शाएकोले मानवअधिकारको दायित्व सक्रिय रूपमा बहन यथा शीघ्र कदम चाल्नु आवश्यक छ।

सरकारद्वारा स्वीकार गरिएका र कार्यान्वयनका क्रममा रहेका भनी सरकारद्वारा सूचिकृत गरिएका सिफारिसहरूको पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरकारी, गैरसरकारी निकायहरू र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरू सहितको कार्यदल गठन गर्न सरकारसँग सम्वाद गर्ने, सरकारले मानवअधिकार परिषदको १७ औं सत्र अर्थात् जुन २०११ सम्ममा स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भनी प्रतिक्रिया दिने भनी सूचिकृत गरिएका सिफारिसहरू र पूर्णरूपमा अस्वीकार गरिएका सिफारिसहरू स्वीकार गर्न सरकारसँग रचनात्मक सम्वाद गर्ने, कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउन नेपालस्थित उच्च आयुक्तको कार्यालयसँग सहकार्य गर्ने लगायतका समीक्षाबाट प्राप्त भएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा नागरिक समाजपनि सक्रिय भई अगाडि बढ्नु आवश्यक हुन्छ।

**सवैधानिक सर्वोच्चता
स्थापित गर्ने, कानूनको
शासन स्थापना गर्ने, असल
शासन र नेपालको
सविधानका सुरक्षित मौलिक
अधिकारहरूको सुनिश्चित
गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै
विगतलाई सम्बोधन र
वर्तमानमा कानूनको शासन
स्थापना गर्ने कार्यबाट
दण्डहीनतालाई सम्बोधन गर्न
सकिने उल्लेख भएबाट
सरकार दण्डहीनता अन्त्यका
लागि कटिबद्ध रहेको सन्देश
समीक्षाका क्रममा नेपाली
प्रमण्डलले दियो।**

सन्दर्भ सामग्री:

नेपाल सरकारद्वारा समीक्षाका लागि प्रस्तुत राष्ट्रिय प्रतिवेदन, <http://daccess-ods.un.org/TMP/5362131.html>

नेपालका २३५ गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन, <http://www.inseconline.org/pics/1278390005.pdf>

मानवअधिकार आयोग, राष्ट्र महिला आयोग र राष्ट्र दलित आयोगद्वारा संयुक्त रूपमा प्रस्तुत प्रतिवेदन,

http://www.nhrconepal.org/publication/doc/reports/UPR_Report-2010.pdf

उच्च आयुक्तको कार्यालयद्वारा संक्षेपिकरण गरिएको सरोकारवालाहरूद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन, [http://daccess-dds-](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/165/27/PDF/G1016527.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/165/27/PDF/G1016527.pdf?OpenElement](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/165/27/PDF/G1016527.pdf?OpenElement)

युपीआर कार्यदलको प्रतिवेदन, [http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session10/NP/Nepal-](http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session10/NP/Nepal-A_HRC_WG.6_10_L.3-eng.pdf)

[A_HRC_WG.6_10_L.3-eng.pdf](http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session10/NP/Nepal-A_HRC_WG.6_10_L.3-eng.pdf)

युपीआर प्रतिवेदनमा सरकारको जवाफ,

http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.5.Add.1_en.pdf

नेपालका २३५ गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जालद्वारा २०६७ माघ ११ गते जारी प्रेस वक्तव्य

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा २०६७ माघ ६ गते जारी प्रेस वक्तव्य

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा २०६७ माघ २४ गते जारी प्रेस वक्तव्य

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानवअधिकार परिषद् विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सम्बन्धी प्रश्नोत्तर, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/२५१

Nepal's Universal Periodic Review, Thematic Updates, OHCHR –Nepal, 2 February 2011

मानिस मरिसकेछ ?

- सुधीर यादव

मानिस छटपटाइरहेको थियो। धन्य, सडकछेउमा थियो। नत्र पूरा ट्राफिक जाम हुने थियो। त्यसैले ट्राफिक पुलिसले खासै वास्ता गरेन। मानिसहरू उतिर हेर्दै आ-आफ्नो बाटो लागि रहेका थिए। कोही कोही दानीहरू एकआध रुपिया फ्याँकेर आफ्नो दानवीरता देखाउँदै थिए त कोही पूण्य कमाउने लोभमा एक आध रुपियाँ फ्याँकेर थिए। किन्ने हो भने एक रुपियाँको खासै केही पाइँदैन।

मानिस केही भन्न खोजेजस्तै मुख वाउने प्रयास गरिरहेको थियो। एउटा पार्टीको सक्रिय कार्यकर्तालाई लडिरहेको मानिस आफ्नै पार्टीको कार्यकर्ता जस्तै लाग्यो-कुनै जुलुस, आन्दोलनमा सँगसँगै आगो लगाउँदै, गाडी तोडफोड गर्दै हिँडेको। उसको मनमा प्रेमको अपार बाढी आयो। उसले आफ्नो नेतालाई फोन गरेर जानकारी गरायो-हाम्रो साथी जस्तो लागेको छ। फलाना पार्टीका मानिसले हत्या गर्ने प्रयास गरे जस्तो छ। ऊ आफ्ना नेता र साथीहरूलाई पखिँदै यस काण्डबाट आफूलाई के के फाइदा गर्न सकिन्छ त्यसको हिसाब किताब गर्न व्यस्त भयो।

त्यहीबेला मन्त्रीको उद्रघाटनको समाचार सडकलन गर्न जाँदै गरेको टिभी प्रचकारको गाडी आइपुग्यो। लडिरहेको मानिस देखेर संवाददाताले भन्यो "बाउ, राम्रै स्कूप मिल्छ कि क्या हो यार।"

क्यामेरापर्सनको पनि आँखा चम्कियो। गाडी साइडमा राखेर चुरोट र चिसो खाने मौका जुनै संभावना देखेर ड्राइभर पनि दडग पन्यो- मन्त्रीको कायकर्म कहिले शुरू हुने कहिले खतम हुने हो। बरु यही मौका ठीक छ। एकपटक प्रमुख अतिथिको रूपमा गएको मन्त्री कार्यक्रम सकेर फर्किँदा हटिइसकेको घटना सम्भरेर ऊ मुस्कुरायो पनि।

पत्रकारले लडिरहेको मानिसलाई सोध्यो "तपाईंलाई कसले के गरेको हो ? तपाईंलाई कसैले कुटपिट गरेर घाइते बनाएको हो कि ?"

मानिस केही बोलेन, टुलुटुलु हेरेर बस्यो। पत्रकारले दर्शकप्रति फर्केर उदघोष गर्‍यो "दर्शकहरू उहाँ लडिरहनु भएको छ। तर केही बोल्नु भएन। कतै उहाँलाई कतैबाट धम्की त आएको छैन ? उहाँको यो संशयपूर्ण मौन को रहस्य के हो ? कसले पारेको छ

उहाँलाई मौन रहन बाध्य ? यी प्रश्नको उत्तर पाउने हुनेछ सानो विश्राम पछि।"

यति भनेर ऊ छेउछाउका मानिसतिर गएर सोध्न थाल्यो "लडिरहेको मानिसको बारेमा तपाईंलाई के थाहा छ ? उहाँको यस अवस्थाप्रति कसलाई जिम्मेवार ठान्नु हुन्छ ?"

दुई चार जनाको प्रतिक्रिया लिएपछि फेरि ऊ दर्शकतिर उन्मुख भयो "एउटा मानिस लडिरहेको छ। तर उसलाई वास्ता गर्ने कोही छैन। पौने तीन करोडको जनसङ्ख्या भएको यस मुलुकमा एउटा मानिस एकलै, लम्पसार तेर्सिरहेको छ। उसको बारेमा सोधपुछ गर्ने कोही छैन। स्थानीय प्रशासनले यसमा कुनै चासो लिएको छैन। राजनीतिक दलहरू यस विषयमा किन मुख खोलिरहेका छैनन् ?"

राजनीतिक दलहरू शब्द सुन्नासाथ साथीहरू पखिँएर बसिरहेको कार्यकर्ता भ्रुस्कियो र संवाददातालाई भ्रुम्टियो "हाम्रो गौरवशाली पार्टी यो देशको प्रत्येक नागरिकको चासो राख्दछ। जहाँसम्म उहाँको प्रश्न छ उहाँको बारेमा हामी गम्भीर अनुसन्धान गरिरहेका छौं कतै यहाँ विदेशी हस्तक्षेप त भइरहेको छैन ? कतै प्रतिगामी र प्रतिक्रियावादी शक्तिको त यहाँ खेल भइरहेको छैन ? यस्ता सबैखाले देशी विदेशी प्रतिक्रियावादीको भण्डाफोर गर्दै तिनको षडयन्त्र विफल पार्न हामी जुनसुकै हालतमा, जस्तोसुकै परिस्थितिमा जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन तयार छौं।"

यति भनेर ऊ भरे टिभीमा आफ्नो अनुहार र सम्भाषण प्रसारित हुने कल्पना गरेर पुलकित भयो "हेर्नुस, हाम्रो पार्टीमात्र एक मात्र जनताको पार्टी हो भन्ने कुरा यसै घटनाबाट पनि पुष्टि भएको छ। अन्य राजनीतिक दलको उपस्थिति समेत यहाँ छैन। हामी यस घटनाको सत्यतथ्य पत्ता लगाएर दोषीलाई हदै सम्मको कारबाही गर्ने प्रतिबद्धता समेत जाहेर गर्दछौं।"

तर उसको सोचाइ गलत थियो।

ऊ मात्र फुर्सदिलो थिएन। अरु पार्टीका कार्यकर्ता पनि फुर्सदमा थिए। कपाल सम्याउँदै अर्को युवा क्यामेरातिर सोभ्रयो "तपाईं कसैको धाक धम्कीको डर नमान्नुस्। हामी जस्तोसुकै आतङ्कको विरोध र प्रतिरोध गर्छौं र लोकतान्त्रिक गणतन्त्र संस्थागत गर्न हरसम्भव उपाय गर्छौं। यसका लागि जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन पनि हामी तयार छौं।"

दोश्रो कार्यकर्ताका साथीहरू समेत देखेर पहिलो कार्यकर्ता सशङ्कित हुँदै अलि पर गएर आफ्नो नेतालाई फोन गर्‍यो। नेताले बोल्ने गरेको शब्दहरू दोहर्‍याउन उसले बिसँन "यहाँ स्थिति गम्भीर छ। जुनसुकै बेला ममाथि सङ्घातिक आक्रमण हुन सक्ने सम्भावना बढिरहेको छ। ठूलो षडयन्त्र गन्ध पाइरहेको छु मैले।"

केही बेरपछि उसलाई सहयोग गर्न केही मानिस आइपुगेपछि उसको आँट हवात्तै बढ्यो "यहाँ मेरो हत्या गरिने योजना समेत बनेको हामीले थाहा पाइसकेका छौं। हामी त्यस्ता हत्यारालाई कुनै पनि हालतमा छाड्दैनौं। हत्याको षडयन्त्र बुन्ने अपराधी को हो हामीले पत्ता लगाइसकेका छौं।"

दोश्रो कार्यकर्ता पनि दल बलसहित भएकोले उसले अचानक मुर्दावाद को नारा घन्काइदियो। दुवै दलका कार्यकर्ताबीच कुटाकुट हुन थालेपछि जम्मा भएका मासिनहरू भागाभाग गर्न थाले। प्रहरीको भ्यान आएपछि मात्र होहल्ला शान्त भयो। दुवैथरि कार्यकर्ताहरू लोप भइसकेको थिए। प्रहरीले बाटामा उभिएका दुइज्जार जनालाई डन्डा लगाएर आफ्नो कर्तव्यको पुनअभ्यास गर्‍यो।

(कथाको मूलपात्रको उठान मात्र भयो। राजनीतिक कार्यकर्ताको सामुन्ने अरुलाई मूलपात्र बनाउन कथाकारले आँट गर्न सकेन। तसर्थ कथामा अर्को मोड ल्याउन आवश्यक देखियो। जहाँसम्म लडेको मासिनको प्रश्न छ तपाईंहरू आफै अनुमान गर्न सक्नुहुन्छ - त्यत्रो भागाभागको अवस्थामा उसको ज्यान कसरी बच्यो होला र ? स्कूप खोज्ने पत्रकारको रिपोर्टइमा पनि उसले स्थान पाएन, दुई राजनीतिक समूहबीच कुटाकुटको शीर्षकमा समाचार प्रदर्शित भयो।)

नेपालका दुन्दुपीडित बालबालिकाहरूको अवस्था र बेखबर सरोकारवाला

भूमिका

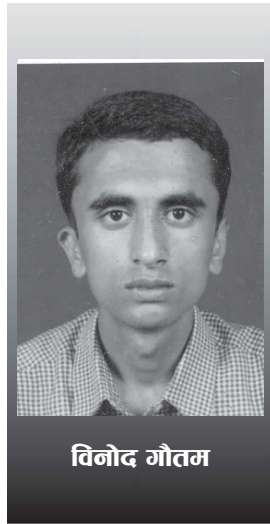
विभिन्न मानवअधिकार दस्तावेजमा बालबालिकाहरू संबन्धी भिन्न-भिन्न परिभाषाहरू पाइए तापनि मूलतः सबै ठाउँमा एउटै आशयका परिभाषाहरू भेटिन्छन्। बालअधिकार संबन्धी महासन्धि १९८९ को धारा १ मा बालबालिकाहरू भन्नाले बालबालिका सम्बन्धी कानूनले पहिले साबालक भनी तोकेको अवस्थामा बाहेक १८ वर्षभन्दा कम उमेरका प्रत्येक मानव जातिहरूलाई सम्भन्नु पर्दछ भन्ने उल्लेख छ। त्यसैगरी आइएलओ. महासन्धि नं. १८२ को धारा २ ले १८ वर्षभन्दा मुनिका सबै व्यक्तिहरूलाई बालबालिका भन्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। यसै परिभाषाको सेरोफेरोमा रहेर विगतमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा नेपाली बालबालिकाका परेको असर त्यसको सम्बोधनका लागि भएका प्रयासहरूको यस आलेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व र बालबालिका

नेपालमा वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि तत्कालिन नेकपा माओवादीबाट सशस्त्र विद्रोहको शुरुवात भयो। यस विद्रोहले दिनानुदिन हिंसात्मक आकार ग्रहण गर्दै गयो। माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा १३,२३६^१ नेपाली नागरिकहरूले ज्यान त गुमाए नै तर उनीहरूका सन्तान तथा छोराछोरीहरूले आफ्ना बाबु वा आमा पनि गुमाए। जेनेभा महासन्धिको अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्व सम्बन्धी प्रथम सन्धि पत्र (१९७७) ले १५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई युद्धमा सामेल गर्न गराउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत सम्बन्धी रोम बडापत्रमा सो समूहका बालबालिकाहरूलाई जबरजस्ती युद्धमा सामेल गराएमा युद्धअपराधको रूपमा कानूनबमोजिम कारवाही हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ। तर ती कानून विपरीत

बालबालिकाहरूलाई सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा विभिन्न राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न गराइएका कारणबाट हजारौं बालबालिकाहरूको अधिकार हनन् भएका घटनाहरू सार्वजनिक भए। सो समयमा करिब ४० हजार बालबालिकाहरू गाउँबाट आन्तरिक विस्थापित भएका, दहजार बालबालिकाहरूले बाबुआमा गुमाएका, ४ सय १८ बालबालिकाहरूले स्वयम् विभिन्न विस्फोटक पदार्थ लगायत दोहोरो भिडण्टमा परेर अकालमा ज्यान गुमाएका र ५ सयभन्दा बढी बाबालिकाहरू घाइते भएका घटनाहरू विभिन्न तथ्याङ्कहरूले स्पष्ट पारेका छन्^२।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा धेरै घटनाहरू भइहेका भए पनि यो नै पहिलो इतिहास हो जहाँ धेरै बालबालिकाका अधिकारहरूको उल्लङ्घन भएको छ। बालबालिकाहरूको उज्ज्वल भविष्यले एउटा घरलाई मात्र फाइदा नगरेर भोलि समग्र राष्ट्रको राष्ट्रिय स्वार्थ पूरा गर्नका लागि पनि महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ। तर राजनीति गर्नेहरूले यो कुरालाई बिसिएका कारणबाट उनीहरू बालबालिकाहरूको अधिकार सुरक्षित गर्ने कुरामा उदासिन छन् भन्ने कुरा स्पष्ट द्वन्द्वकालमा भएका घटनाहरूले पुष्टि पार्दछ। सशस्त्र विद्रोह गरेर शान्ति प्रक्रियामा सामेल भएको एनेकपा माओवादी जस्ले सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर पनि प्राप्त गरीसकेको छ उस्ले द्वन्द्वपीडित बालबालिकाहरू संरक्षण गर्न र उनीहरूलाई अधिकार प्रदान गर्ने कुरामा न त कुनै महत्वपूर्ण कार्यक्रम नै ल्याउन सक्थे न त ती अबोध बालबालिकाहरू जस्ले अनाहकमा आफ्नो सर्वस्व गुमाएका छन् उनीहरूका लागि कुनै मलमपट्टि लगाउने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन नै गर्न सक्थे। ती बालबालिकाहरू जस्लाई न त राष्ट्रिय राजनीतिबारे थाहा नै छ नत राजनीतिक परिवर्तनबाट आफुहरूले प्राप्त गर्ने उपलब्धिहरूका बारेमा उनीहरू ज्ञात नै छन्, उनीहरूको अधिकार संरक्षण गर्नका लागि

तिनोद गौतम

कुनै पनि कार्यक्रमहरू नल्याइनु एकदमै दुखदायी कुरा हो।

बालबालिका सम्बन्धी महासन्धि १९८९ को धारा १६ मा बालबालिकाहरूको नीजिपना परिवार घर वा पत्राचारमाथि बलजफ्ती वा गैहकानुनी हस्तक्षेप गर्ने गरिने छैन नत उनीहरूका मर्यादा र इज्जतमाथि नै गैहकानुनी आक्रमण गरिनेछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यसैगरी सोही महासन्धिको धारा ३८ मा सशस्त्र सङ्घर्षको सम्बन्धमा राज्यहरूले लागु गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको बालबालिकाहरूसँग सम्बन्धित व्यवस्थाको आदर गर्ने गराउने अभिभारा राज्य पक्षले लिन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख छ। तर बालबालिकाहरूलाई राजनीतिक क्रियाकलापमा प्रत्यक्षतः संलग्न गर्न नपाइने यस्ता विभिन्न कानूनहरू भए तापनि तत्कालीन सशस्त्र विद्रोहका बेला ती कुनै नियम र कानूनहरूका पालना नत राज्य पक्षबाटै भए नत विद्राही पक्षबाटै। सयौं बालबालिकाहरू राजनीतिक क्रियाकलापमा प्रत्यक्षतः संलग्न गराइए भने, कैयौं बालबालिकाहरू राजनीतिक कार्यक्रमहरूमा बाहिरी आक्रमण नहोस भन्नका लागि सुचना दिने स्रोतका रूपमा संलग्न गराइए। विद्यालय शान्ति क्षेत्र हो र विद्यालयमा कुनै पनि राजनीतिका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न नपाइने भन्ने कुरा विभिन्न सन्धि सम्झौताहरूमा उल्लेख भएता पनि त्यस्को परिपालना पनि कुनै पक्षबाट नभएको स्पष्ट देखियो। विद्यालयमा अध्ययन गरीरहेका विद्यार्थी बालबालिकाहरूलाई तत्कालिन लडाकाहरूको जस्तो तालिम दिनु र विभिन्न

^१ http://www.insec.org.np/victim/pdf/karyakari_saransha.pdf

^२ Protection of children affected by Armed conflict in Nepal, Exploring Positive Impacts, CWIN:Forward by Gauri Pradhan, अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६२।०७।०३, सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको अवस्था, मुरारी प्रसाद खरेल पेज-४७: सशस्त्र द्वन्द्वमा बालअधिकार २०६२.....

हातहतियारहरूको प्रदर्शन विद्यालय भित्र गर्नुले अध्ययन सम्पन्न गरेर ठूलो मान्छे बन्ने अभिलाषा लिएर विद्यालय गएको बालकप्रति मनोवैज्ञानिक असर पर्न थाल्नु अस्वभाविक थिएन। तत्कालिन विद्रोहका बेला बालबालिकाहरूले आफ्नो परम्परागत खेलहरू लुकामारी, कपर्दी, गुच्चा आदि खेलनुको साटो उनीहरू तत्कालिन सेना र विद्रोही पक्षको जस्तो बन्दुक बोक्ने र आपसमा भिडपत गर्ने जस्ता खेलहरू खेलन थालेका घटनाहरूले पनि यो स्पष्ट पार्छुकी तत्कालिन सो समयमा बालबालिकाहरूको अधिकार मिचिएका कारणहरूबाट उनीहरूमा मनोवैज्ञानिक असरहरू तीव्र रूपमा देखा परेका थिए। सेना पक्षले विद्रोही पक्षको अवस्था पत्ता लगाउनका लागि प्रयोग गर्ने साधनको रूपमा पनि तिनै अबोध बालबालिकाहरू र विद्रोही पक्षले पनि सेनाहरूको अवस्थाबारे पत्ता लगाउन पनि तिनै अबोध बालबालिकाहरूको प्रयोग गर्नुले बालबालिकाहरूमा भोलिको चिन्ताभन्दा पनि आजको अवस्थाबाट कसरी उन्मुक्ति मिल्छ होला भन्ने चिन्ताले दिनानु दिन सताइरह्यो। बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धी १९८९ को धारा ३८ मा सशस्त्र सङ्घर्षको सम्बन्धमा राज्यहरूलाई लागू गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको बालबालिकाहरूसँग सम्बन्धित व्यवस्थाको आदर गर्ने र गराउने अभिभारा राज्य पक्षले लिन्छन् भन्ने कुराको उल्लेख भएता पनि बालबालिकाहरूका अधिकारहरू सुरक्षित गर्नका लागि सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा राज्य पक्ष पनि निरीह देखियो। पढ्दै गरेका बालबालिकाहरूलाई बुर्जुवा शिक्षाको नामले विद्यालय छोड्न बाध्य बनाइयो भने प्रारम्भिक शिक्षा पुरा गरी उच्च शिक्षाको तयारीमा रहेका बालबालिकाहरूलाई आफ्नो शासन सत्ता हातमा परेपछि रोजगारीको ग्यारेण्टी भएकाले पढ्नु नपर्ने जस्ता भ्रामक विचारहरू तात्कालिक विद्रोही पक्षबाट छरेर शिक्षा हासिल गर्ने अवसरबाट बञ्चित गरीयो। बालबालिकाहरूका अभिभावकहरूलाई आर्थिक सहयोगका नाममा विभिन्न चन्दाहरू तोक्ने र चन्दा दिन नसकेमा एउटा छोरो जनसेनाको रूपमा दिनुपर्ने भनी “की तोकिएजति पैसा की एउटा छोरो जनसेना” जस्ता अभियानहरू पनि

चलाइए। तत्कालिन विद्रोही पक्षको यस्तो अभियानबाट एकातिर तोकिए जति भारि रकम दिन नसक्ने र अर्कातिर छोराको भविष्यको चिन्ताका कारण धेरै बाबुआमाहरूले रातारात घरबाट विस्थापित भई अन्यत्रै गएका घटनाहरू पनि प्रकाशमा आए। यस्तो अवस्थामा पनि राज्य पक्ष निरीह हुनुले ऊ आफ्नो जिम्मेवारी बाट पन्छिएको भै देखियो त्यो बेला राज्यले यी फोसा आश्वासन मात्र हुन भनेर प्रमाणित गर्नका लागि ठोस रणनीतिक कार्यक्रम पस्कन सक्नु पर्दथ्यो।

नेपाल एउटा गरीब राष्ट्र हो। यहाँका करिब ७० प्रतिशतभन्दा बढी मानिसहरू कृषिमा आश्रित छन्। कृषिबाट मुलतः हामी अल्परोजगार र अदृश्य बेरोजगारको अवस्थामा गुञ्जिरहेका छौं। हरेक नेपालीहरू आफ्ना बालबालिकाहरूलाई कमाएर ठूलो मान्छे बनेको हेर्ने सपना देख्छन् र उनीहरू जति सक्दो चाँडो आफ्ना छोराछोरीहरू आत्मनिर्भर बनुन् भन्ने चाहन्छन्। यो स्वभाविक पनि हो हरेक बालबालिकाहरूका आमाबाबुले आफ्ना छोराछोरीहरू बेवैला आत्मनिर्भर भएको हेर्ने। यस्तो अवस्थामा भोलि आफ्नो व्यवस्था आएपछि अहिले जनसेनाका रूपमा कार्यरत सेनाहरू स्वतः नेपाली सेना हुने र आम्दानी बढाउने आश्वासन तत्कालीन विद्रोही पक्षबाट आएपछि आफ्ना छोराछोरीहरू जागिर खानका लागि गएको भन्ने अज्ञानतामा परेर कतिपय आमाबाबुहरूले आफ्ना छोराछोरीहरू विद्रोही पक्षलाई हस्तान्तरण गर्दै गए। विस्तारै लगिएका बालबालिकाहरूलाई नेपाली सेनाको जस्तै तालिम दिन थालियो भने उनीहरूको मोह पनि विस्तारै अब वास्तविक सेना भए भै गरी विद्रोहप्रति आकर्षित हुन थाल्यो।

कतिपय विद्यालय उमेर नपुगेका बालबालिकाहरू पनि तत्कालीन द्वन्द्वको मारमा परेका छन् र आफ्नो ज्यान गुमाएका छन्। चाहे बेवारिसे बम पड्किएर होस् चाहे दोहोरो भिडपतको मारमा परेर होस् धेरै बालबालिकाहरूले अकालमै आफ्नो ज्यान गुमाएका घटनाहरू पनि सार्वजनिक भए। द्वन्द्वको समयका बेवारिसे बमहरू अहिले फेला परि पड्किएर आजसम्म पनि विभिन्न

बालबालिकाहरूले ज्यान गुमाएका घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेका छन् एकातिर बालबालिकाहरूलाई राजनीतिक प्रशिक्षण दिने नाममा विद्यालयमा विभिन्न कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गरिनु र अर्कातिर विभिन्न बन्दका नामले लामो समयसम्म विद्यालय बन्द गर्ने परिपाटीले बालबालिकाहरूको प्रत्यक्षः दैनिकीसँग तत्कालीन विद्रोही पक्षले बढी खेलबाड गरेको पाइन्छ।

सुचनादिने माध्यमका रूपमा बालबालिकाहरूलाई प्रयोग गरीदै जानु, घरपरिवारका सदस्यहरूलाई तिनै नसक्ने चन्दा दिनुपर्ने की आफ्ना छोरा वा छोरीहरू जनसेनालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने, बाबुआमालाई छोराछोरीहरू सेनामा कार्यरत भए आर्थिक अवस्था सुधने जस्ता प्रलोभन देखाउनुका कारणहरूबाट धेरै बालबालिकाहरूका अधिकारमाथि विद्रोही र राज्य दुवै पक्षले प्रत्यक्ष खेलबाड गरेको स्पष्ट हुन्छ। बालबालिकाहरू पढ्दै गरेको विद्यालयमा आगजनी गरी ध्वस्त पारिनु, विद्यालय भित्रै विद्रोही पक्षको अनुसन्धानका लागि भन्दै खोजतलास गरिनु, लामो समयसम्म राजनीतिक कारणहरूबाट विद्यालय बन्द हुनु, जनशिक्षाका नाममा राजनीतिक गतिविधिका विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु आदि कारणहरूले पनि धेरै बालबालिकाहरूको अधिकारप्रति विभिन्न तवरले राजनीतिक दलहरूले खेलबाड गरेका घटनाहरू सार्वजनिक भए। वि.सं.२०५७ सालको मङ्सिरको अन्तिम साता तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेकपा माओवादी निकट भातु स ठन् अखिल क्रान्तिकारीले संस्कृत विषय हटाइनुपर्ने, नीजि विद्यालयहरूको भारी शुल्क तुरुन्त खारेज गर्नुपर्ने लगायतका मागहरू राखी एक हप्तासम्म विद्यालय बन्द गऱ्यो यसले देशभरका सबै विद्यालयहरूमा प्रत्यक्षतः असर पाऱ्यो^३।

२०६१ वैशाखमा शूरक्षाकर्मीले माओवादीले कार्यक्रम गरीरहेको श्री विद्या मन्दिर माध्यमिक विद्यालयमा आक्रमण गरेको कारण धेरै बालबालिकाहरूको मृत्यु भयो भने धेरै बालबालिकाहरू घाइते भए^४। वि.सं. २०६१ भाद्र महिनामा तत्कालीन विद्रोही पक्ष नेकपा माओवादीबाट धनकुटा

^३ नेपाल मानवअधिकार वर्ष पुस्तक, २००१: इन्सेक

^४ Gautam Madhav Prasad, 2007: Impact of Armed Conflict on Children (A Case Study Report of Nepal): Master degree thesis

जिल्ला मुढेवास गा.वि.सका सन्तोष विश्वकर्मालाई अपहरण गरी शारिरीक तथा मानसिक यातना दिई विभत्स हत्या गरे^५। तथ्याङ्कहरूको खोजी गर्दै जाँदा यी र यस्ता कैयौँ घटनाहरू विभिन्न दस्तावेजहरूमा अँटाएका छन् तर माथि उल्लिखित धाराको पालना राज्य पक्षले गरेको भए यी सबै जन्जीरहरूबाट बालबालिकाहरूलाई जोगाउन सकिने सम्भावना थियो तर राज्य पक्ष आफ्नो जिम्मेवारीबाट त्यतिबेला पन्छिए भैं देखियो।

द्वन्द्वउत्तोर कालमा बालबालिकाहरूको अवस्था

२०६२ मङ्सिर ७ गते भएको तत्कालीन नेकपा माओवादी र सात राजनीतिक दलहरूबीच भएको बृहत् शान्ति सम्झौताले राजनीतिक हिसाबका सबै मतभेदहरूको अन्त्य हुनेछ र नेपाली राजनीतिमा कुनै पनि पार्टीका कार्यकर्ताहरूले बालबालिकाहरूको उपयोग गर्ने छैनन् भन्ने अपेक्षा राखिएको थियो। तर, जब तत्कालीन नेकपा माओवादी सशस्त्र विद्रोहको अन्त्य गरी शान्तिपूर्ण राजनीतिमा आयो त्यसपछि उसबाट फुटेर गएका कतिपय युवा सङ्गठनहरू विस्तारै भूमिगत सङ्गठनसँग आबद्ध हुँदै गए। उनीहरूसँग भएका हातहतियारहरू आफैँ लिएर गई राजनीतिक भनिने अन्य कतिपय मोर्चाहरूको स्थापना गरी विभिन्न आपराधिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दै जान थाले। बाबुआमाहरूसँगको राजनीतिक प्रतिशोधका आधारमा छोराल्छोरीका हत्या गर्ने, तोकिए जति फिरौती नदिए बालबालिकाहरूको अपहरण गरी हत्या गर्ने घटनाहरू अझ बढी मात्रामा मौलाउँदै गए। बालिकाहरूको अपहरणपछि बलात्कार गर्ने र हत्या गर्ने वा बलात्कार गरी सो घटनाको बारेमा कसैलाई भने हत्या गरीदिने जस्ता धम्कीहरू पनि विस्तारै विस्तारै बढ्दै जान थाले। द्वन्द्वका समयमा छोडिएका कतिपय बेवारिसे बमहरू फेला परेर खेलाउने क्रममा पड्किएका घटनाहरूले पनि विस्तारै प्रश्रय पाउँदै गए। तर सोही बाढ बूँदे शान्ति सम्झौताको

आडमा रहेर संविधानसभाको निर्वाचन भइसकेपछि पनि विभिन्न

राजनीतिक दलहरूका सभा सम्मेलनहरूमा राजनीतिक पार्टीका चुनाव चिन्ह अङ्कित पोशाक लगाइ राजनीतिक गतिविधिमा बालबालिकाहरूलाई प्रयोग गरेका धेरै घटनाहरू पनि सार्वजनिक भए। इन्सेकको तथ्याङ्कमा प्राप्त अभिलेखलाई हेर्न हो भने सन् २०१० मा १६१ बालबालिकाहरू एनेकपा माओवादीबाट राजनीतिक गतिविधिहरूमा संलग्न गराइएको पाइन्छ।^६ बाबु आमा गुमाएकाहरूको विचल्ली भएकाले राजनीतिक क्रियाकलापमा संलग्न हुँदा खान मात्रै भए पनि सकिन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक रहस्य पालेका उनीहरूको बाल शोषण तीव्र रूपमा हुन थाल्यो। इन्सेकमा प्राप्त अभिलेख अनुसार सन् २०१० मा १ सय८६ जना बालबालिकाहरू बलात्कृत भएका, ११ जना बालबालिकाहरूलाई शिक्षा लिनबाट वञ्चित गरिएको, ३५ जना बालबालिकाहरूको बालश्रम शोषण भइरहेको, ८१ जना बालबालिकाहरू यौन दुर्व्यवहारको शिकार भएका जस्ता घटनाहरू भेटिन्छन्।^७ कतिपय बालबालिकाहरूलाई आफ्नो जीवन चलाउन गाह्रो परिरहेको बेला आफ्ना भाईबहिनीहरूको समेत हेरचाहको जिम्मेवारी थपिएका कारण बालबालिकाहरूमा नकारात्मक भावनाहरूले समेत डेरा जमाउँदै गएर उनीहरू उच्चशिक्षण क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुँदै गएका घटनाहरू पनि सार्वजनिक भए। बालबालिकालाई स्वयम्ले अभिभावकहरूको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने बाध्यता हुनु, उनीहरूको श्रमशोषण तीव्र रूपमा बढ्नु, अभिभावकत्व गुमाएका बालबालिकाहरू प्रति सम्बन्धित पक्ष उदासिन हुनु आदि कारणहरूले के भन्न सकिन्छ भने द्वन्द्वको समयपछि पनि नेपाली बालबालिकाहरूको अवस्थामा अपेक्षाकृत परिवर्तनहरू आउन सकेका छैनन्। द्वन्द्वपछि विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले सङ्क्रमणकालीन समयको फाइदा उठाएर जायज नाजायज मागहरू उठाइ विद्यालयहरू बन्द गर्ने, तोडफोड गर्ने, विभिन्न राजनीतिक दलहरूका कार्यक्रमहरू विद्यालय परिसरमा विद्यालयकै

भौतिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दै गए। जनुसुकै बहानामा एकातिर द्वन्द्वको समयमा विद्रोहमा सामेल गराइएका बलाबालिकाहरूका लागि कुनै ठोस कार्यक्रमहरू ल्याउन नसक्नु र अर्कातिर अन्य बालबालिकाहरूका समेत अधिकारहरू क्रमशः खोसिदै जानुले निरीह बालबालिकाहरूको अधिकार रक्षाका लागि सबै पक्ष उदासिन भएको देखिन्छ। तत्कालीन माओवादी विद्रोहमा सामेल भएका लडाकुहरूमध्ये ३० प्रतिशत बालबालिका भएको कुरा एक तथ्याङ्कले देखाउँछ।^८ प्रमाणीकरणको क्रममा बाहिरिने लडाकुहरू मध्ये २ हजार ९सय७३ जना उमेर नपुगेका वा १८ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरू रहेको कुरा प्रमाणिकरणको जिम्मेवारी पाएको UNMIN को तथ्याङ्कले देखाउँछ। ती उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई अन्य अक्षम लडाकुलाई भैं राज्यले यातायात खर्च भनेर २२ हजार रुपियाँ सहयोग स्वरूप उपलब्ध गराए पनि उनीहरूको दीर्घकालीन जीवन निर्वाहका लागि कुनै पनि पहल गर्न सकेको छैन। हाल अयोग्य लडाकुहरूका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सहयोगमा विशेष तालिम र औपचारिक शिक्षाको व्यवस्था गरे तापनि धेरैलाई सो बारेमा उचित जानकारी नहुँदा सो कार्यक्रममा सहभागी हुन सकेका छैनन् भने कतिपय १०/१० वर्ष बन्दुक बोकेर हिँड्दा त केही हुन सकेन भने सो तालिमको के भर होला र ? भन्ने मानसिकताका कारण सो कार्यक्रममा सहभागी हुन अनिच्छा प्रकट गरीरहेका छन्। सरकारबाट प्राप्त रकमले जीवन निर्वाह चलाउन गाह्रो भएर र समाजमा पनि पुर्नस्थापनाका लागि सामाजिक असहयोगका कारण कतिपय ती अक्षम भनेर फर्काइएका लडाकुहरू आपराधिक समूहमा पनि आबद्ध भएका छन् भने विद्रोहका लागि भन्दै अयोग्य लडाकुलाई तुरुन्तै भर्नाका लागि आह्वान गरेपश्चात् एनेकपा माओवादीबाट फुटेर गएको मातृका यादव समूहको नेकपा माओवादीमा पनि धमाधम धेरै अयोग्य लडाकुहरू प्रवेश गर्न थालेका घटनाहरू पनि बाहिर आए तर सो समूहमा प्रवेश गर्ने

^५ पूर्ववत

^६ नेपाल मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २०११, इन्सेक

^७ पूर्ववत

^८ Gautam Madhav Prasad, 2007: Impact of Armed Conflict on Children (A Case Study Report of Nepal): Master degree thesis

अधिकांश लडाकुहरू उमेर कम भएर अयोग्य ठहर्‍याइएका अर्थात बालबालिकाहरू नै थिए^९। द्रुन्दपछि तीन पटकसम्म सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर पाएको माओवादीले आफ्ना भातृस ठनहरूलाई नेतृत्वको प्रतिबद्धता भित्र राख्न नसक्दा अझै पनि उनीहरूबाट बालबालिकाहरूका अधिकारहरू खोसिँदै गइरहेका घटनाहरूसार्वजनिक भइरहेका छन्। २०६७ चैत्र ८ गते माओवादीले राष्ट्रिय सहमतिको माग राख्दै निकालेको न्यालीमा संखुवासभा जिल्लाका करिब चालिस जना ८ देखि १५ वर्षसम्मका बालबालिकाहरू प्रयोग गर्‍यो। सो न्यालीमा कतिपय अभिभावकहरू युद्धका समयमा भै बालबालिकाको अपहरण भइ बेपत्ता त पारिने होइन ? भन्ने आशङ्काले उनीहरूका अभिभावकहरू पनि सँगै सहभागी भएका थिए।^{१०} यसरी एकातिर अभिभावकहरूलाई उनीहरूका बालबालिकाको भविष्यको बारेमा दिनानुदिन अन्धौल सिर्जना गर्नु र बालबालिकाहरूलाई शान्ति स्थापना भएको आभास दिन नसक्नु राज्यको कमजोरी हो।

बालबालिकाहरूको पक्षमा सम्बन्धित अधिकारवालाहरूको चासो

२०६४ साल चैत्र २८ गते संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भइसकेपछि नेपालमा ठूलो दलको नाताले तत्कालीन नेकपा माओवादीले सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर प्राप्त गर्‍यो। यो सरकारबाट धेरै मानिसहरूले धेरै कुराको अपेक्षा राखे तापनि द्रुन्दको समयमा ज्यान गुमाएका र घाइते भएका बालबालिकाहरूलाई वा बालबालिकाहरूका परिवारलाई केही गर्‍ला भन्ने आशा अलि बढी नै गरिएको थियो। तर यो सरकारले आशानुरूप कार्यहरू केही पनि गर्न सकेन। ती बालबालिकाहरू जसले आमाबाबु तत्कालीन द्रुन्दको समयमा ज्यान गुमाएर आफ्ना भाईबहिनीहरूको हेरविचार गर्न बाध्य भएका छन् ती बालबालिकाहरू जो द्रुन्दको समयमा पडकिएका बमका कारणबाट अहिलेसम्म पनि अपा भएर जीवन गुजारिरहेका छन् उनीहरूका लागि

तत्कालीन सरकारले विशेष कार्यक्रमहरू ल्याउला भन्ने अपेक्षा गरीए तापनि द्रुन्दको समयमा पीडा सहेर बसेका बालबालिकाहरूका लागि न त यो सरकारले अपेक्षाकृत कार्यक्रम नै ल्याउन सक्यो न उनीहरूका बाबुआमाहरूको चर्किरहेको घाउमा मलमपट्टी लगाउन नै सक्यो। त्यसपछि बनेको माधव नेपाल नेतृत्वको सरकारले पनि उल्लेखनीय रूपमा पीडित बालबालिकाहरूका पक्षमा कामहरू गर्न सकेन। अझ यो सरकारका समयमा त भन्नु आमाबाबुसँगको विवादमा छोराको गोली हानी हत्या, विद्यालयका प्रधानाध्यापकले नै आफ्नो विद्यार्थीले विद्यालयको कम्प्युटर चोरी गरेको आरोपमा बन्धक बनाइएका कारण बाबुले नै आत्महत्या गरेको घटनाहरू सार्वजनिक हुँदै गए भने बालबालिकाहरूलाई खाना खाउन नसकेका कारणबाट सामूहिक आत्महत्याका गरेका घटनाहरू सार्वजनिक भए। विस्थापित बाबुआमाहरूलाई सरकारले घर फर्काउन नसकेको कारणहरूबाट उनीहरूका छोराछोरीहरूको भविष्यमाथि पनि सरोकारवाला निकायले प्रत्यक्ष: खेलबाड गरेको प्रष्ट देखियो। तत्कालीन विद्रोहको बेला विद्रोही पक्ष वा राज्य पक्षबाट पनि धेरै बालबालिकाहरू बेपत्ता पारिएका छन्। कतिपय ठाउँमा एउटै घरका नाबालक दाजु बहिनीको समेत बेपत्ता पारिएको र अरुले राहत पाइसक्दा पनि उनीहरूलाई स्थानीय शान्ति समितिले बल्ल बल्ल राहतका लागि सिफारिस मात्रै गरेका घटनाहरू पाइएका छन्। बैतडी जिल्ला दशरथचन्द्र नगरपालिका-२ की १३ वर्षीया चन्द्रा बोगटी र उनका दाजु मनोज बोगटीलाई तत्कालीन विद्रोही पक्षले मिति २०५९ साउन ३ गतेदेखि आफ्नो अभियानमा लगेदेखि हालसम्म उनीहरूको अवस्था अज्ञात छ तर स्थानीय शान्ति समितिले सरकारसँग राहतका लागि भर्खर सिफारिस मात्रै गरेको छ।^{११} यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने राज्य पक्ष वास्तविक पीडितहरूलाई राहत दिनका लागि गम्भीर छैन। रूकुम जिल्लाका ५० भन्दा बढी द्रुन्दपीडित बालबालिकाहरूले अहिलेसम्म कुनै राहत पाएका छैनन भने १२ जना

बालबालिकाहरू अपा भएर जीवन गुजारिरहेका छन्। यही जिल्लाकी माध्यमिक विद्यालय खुम्चेरी खारामा कक्षा ७ मा अध्ययनरत कविता खड्कालाई चार वर्षअघि बेवारिसे अवस्थामा फालिएको बम पड्कँदा लागेको छर्‍रा उनको शरीरमा नै छ, त्यही कारणले उनी विद्यालय जाँदा वैशाखीको साहारा लिन्छिन् भने खारा गाविस- १ का ७ वर्षीय भीमबहादुर खड्काको द्रुन्दको बेवारिसे सकेट बम पड्कँदा दाहिने आँखा फुटेको थियो सोही कारणले पढाइमा राम्रो स्थान हासिल गरीरहेका उनको अचानक अध्ययनमा हास आएको छ।^{१२} तर हालसम्मका कुनै सरकारले उनीहरूलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने पर्ने आफ्नो दायित्व सम्भरण।

निष्कर्ष

हाल नेपालमा केही गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू नेपाली द्रुन्दपीडित बालबालिकाहरूको पक्षमा काम गरिरहे तापनि उनीहरूको भूमिकाबारे सामान्य नागरिकहरू अनविज्ञ छन् तिनको कार्यक्षेत्र सिमित हुने भएकाले मूल दायित्व भनेको राज्यकै नै हो। यस दायित्वबाट राज्य पन्छिनु मिल्दैन।

द्रुन्दपीडित बालबालिकाहरूका आधारभूत आवश्यकताहरूको प्रबन्ध सरकारले गरीदिनुपर्छ भने उनीहरूसँग आश्रित रहेका बालबच्चाहरूको शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत कुराहरूको प्रबन्ध पनि सरकारले नै गरिदिनुपर्छ। वास्तविक पीडित बालबालिकाहरूको तथ्याङ्क संकलन गर्ने र उनीहरूको पूरा जीवन नै संरक्षण गर्ने कुरा पक्कै समान्य होइन। यसका लागि केही अफ्ठ्यारा चुनौतीहरू आउन सक्छन्। तर सरकार विभिन्न गैरसरकारी सङ्घसंस्था, विदेशी दातृनिकाय जो बालबालिकाहरूको क्षेत्रमा काम गरीरहेका छन् उनीहरूसँग सहकार्य गरेर पीडित बालबालिकाहरूलाई राहत उपलब्ध गराउन सफल हुनसक्छ। यसका लागि आवश्यक छ-राज्यको इच्छाको।

^९ The Hidden Story of the Maoist Combants by Ambika Pokhrel, 22 Jan 2010: <http://www.insightonconflict.org/conflicts/nepal/stories/disqualified-> <http://www.inseconline.org>

^{१०} www.inseconline.org

^{११} उनीहरू कहाँ छन् ? भाग: ३, इन्सेक, पेज ३४६ र ३४७

^{१२} कान्तिपुर दैनिक २०६७ चैत्र २३ गते

नेपाली समाजमा घरेलु हिंसा एक ठूलो समस्याको रूपमा रहँदै आएको छ। समाजमा चेतना र विकासको क्रम अगाडि बढिरहे पनि घरेलु हिंसामा कमी आउन सकेको छैन। अझ यसका रूप र प्रकृतिहरू फेरिनुका साथै हिंसाका क्षेत्रहरू विस्तार हुँदै गएका छन्। परिवारभित्र जुनसुकै व्यक्ति घरेलु हिंसाबाट पीडित हुनसक्ने भए पनि अधिकांश हिंसाका घटना पुरुषद्वारा महिलामाथि केन्द्रित भएको विभिन्न अध्ययन र सञ्चार माध्यममार्फत उजागर हुने गरेका छन्। घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६ ले घरेलु हिंसालाई दण्डनीय अपराधिक कार्यभित्र समेटिएको छ। तर, ऐन बनेको दुई वर्ष भइसके पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छैन। ऐनमा अमिल्दा देखिएका कतिपय सैद्धान्तिक प्रावधानका साथै कतिपय संरचनागत तयारीको अभावको कारणले कानून कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको टिप्पणी हुँदै आएको छ। यसै सन्दर्भमा उक्त ऐन तथा नियमावलीमा भएका व्यवस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा फौजदारी कानूनको सिद्धान्तसँग लेखाजोखा गर्ने उद्देश्यले इन्सेकले नेपाल न्यायिक प्रतिष्ठानको सहकार्यमा गरेको अध्ययनलाई पुस्तकको रूपमा प्रकाशन गरेको छ।

पुस्तकको नाम - नेपालको घरेलु हिंसा विरुद्धको कानूनस मानवअधिकार कानून र फौजदारी कानूनको सन्दर्भमा एक पुनरावलोकन

प्रकाशक : इन्सेक

पृष्ठसङ्ख्या : १४३

अध्ययन गर्ने संस्था : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

पुस्तक उपयोगिताका क्षेत्रहरू : अधिकारकर्मी, कानूनव्यवसायी, नीति निर्माता, सामाजिक अभियन्ता, राजनीतिक दल, न्याय सम्पादन गर्ने निकायहरू, पीडित व्यक्तिहरू, सञ्चारकर्मी, तथा यस विषयसँग चासो राख्ने र अध्ययन गर्न रुचाउने जोसुकै व्यक्तिहरू।

पुस्तकभित्र पाँचवटा परिच्छेदमा विषयवस्तुहरू विभाजन गरीएका छन्। घरेलु हिंसाको अवधारणा, घरेलु हिंसाका प्रकार, प्रकृति तथा स्वरूपहरू, हिंसा हुनाको कारण, त्यसका कारकतत्वहरू र हिंसाका परिणामहरूलाई पहिलो परिच्छेदमा विवेचना

नेपालको घरेलु हिंसा विरुद्धको कानून, मानवअधिकार कानून र फौजदारी कानूनको सन्दर्भमा एक पुनरावलोकन

गरिएको छ। त्यसैगरी परिच्छेद -२ मा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र फौजदारी कानूनसँग घरेलु हिंसा सम्बन्धी कानूनलाई तुलना गरी विवेचना गरिएको छ। यसअन्तर्गत मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र प्रतिज्ञापत्रमा समेटिएको मानवअधिकार सम्बन्धी प्रावधानहरूको उल्लेख गरिएको छ। महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावविरुद्धको महासन्धिको विशेष चर्चा गरिनुका साथै यसैअन्तर्गत गठित समितिका महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू, महिला हिंसा उन्मूलनसम्बन्धी घोषणापत्र १९९३, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षापरिषद्बाट पारित प्रस्ताव १३२५ र १८२०, चारवटा विश्व महिला सम्मेलनका उपलब्धिहरू र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घरेलु हिंसा सम्बन्धी नमुना कानूनका महत्त्वपूर्ण प्रावधानलाई पनि पुस्तकमा समेटिएको छ। परिच्छेद ३ मा विभिन्न देश (भारत, श्रीलङ्का, फिलिपिन्स, सियरालिओन, मलेसिया र पाकिस्तान) का घरेलु हिंसा विरुद्धको कानूनसँग नेपाली कानूनको तुलना गरिएको छ। परिच्छेद ४ मा घरेलु हिंसा विरुद्ध नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, मुलकी ऐनमा भएका सान्दर्भिक प्रावधानहरू, हिंसासँग सम्बन्धित विभिन्न मुद्दाउपर अदालतका महत्त्वपूर्ण निर्णयहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ। यसै परिच्छेदमा घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६ निर्माणको उद्देश्य लगायत ऐनभित्रका उल्लेखनीय व्यवस्थाहरू र नियमावली २०६७ को बारेमा जानकारी गराइएको छ। परिच्छेद ६ मा निष्कर्ष तथा सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ। घरेलु हिंसाका अधिकांश घटनामा महिलाहरू नै पीडित हुने भएकाले घरेलु हिंसा महिला विरुद्धको हिंसा अन्तर्गत पर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ भने सुभाव खण्डमा ऐनभित्रका सकारात्मक पक्ष, कमजोरीहरू र ऐन परिमार्जनकालागि सुधार गर्नुपर्ने

पक्षहरूको बारेमा विभिन्न सुभावहरू प्रस्तुत गरीएका छन्।

लामो प्रतिक्षापछि बनेको घरेलु हिंसा विरुद्धको कानूनमाथि अध्ययन गरी कार्यान्वयनको तहमा के के समस्याहरू छन् र के के सुधार गरेर मानवअधिकार र फौजदारी कानूनका मान्य सिद्धान्त अनुरूप बनाउन सकिन्छ भन्ने पुस्तकको मूल अभिप्राय भएकोले अध्ययन र पुस्तक प्रकाशनको कार्यलाई निक्कै सराहनीय काम मान्न सकिन्छ। पुस्तकमा दिइएका सुभावहरू आगामी दिनमा ऐनको परिमार्जनका लागि निकै उपयोगी हुने देखिएका छन् भने घरेलु हिंसा विरुद्ध बनेका अन्य विभिन्न मुलुकका कानूनी प्रावधानहरूको जानकारीले पुस्तकको गुणस्तरलाई बढाएको छ। त्यसैगरी ऐन तथा नियमावली दुवैलाई पुस्तकको अनुसूचि खण्डमा राखिएकाले तुलनात्मक अध्ययनका लागि पाठकहरूले सहज महसुस गर्न सक्नेछन्। यति हुँदा हुँदै पनि घरेलु हिंसाको विरुद्धमा कानूनी प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा पीडितहरूसमक्ष आईपर्ने बाधा तथा अप्ठेरोको बारेमा केही उल्लेख गरिएको भए अध्ययनको सार्थकता अझ बढी प्रष्टिन सक्दथ्यो भने उजुरी सुन्ने निकायहरूको कार्यसम्पादनको स्थितिका बारेमा विश्लेषण तथा केही प्रतिनिधिमूलक घटनाका पीडितहरूको अनुभव समेटिएको भए अध्ययनको व्यापारिक पक्ष अझ चुलिने थियो। यसबाहेक महिलाविरुद्धका हिंसाउपर अदालतले धेरै सकारात्मक निर्णय गरेको छ। तर, त्यसको कार्यान्वयन स्थितिको बारेमा पनि लेखाजोखा भएको भए पुस्तकको गुणात्मकता अझ बढ्ने थियो। समग्रमा, कानूनहरूको प्रभावकारिता सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कम हुने गरेको परिप्रेक्ष्यमा यस किसिमको सुरुवातले ऐन कानूनहरूको समयानुकूल सुधारको लागि पक्कै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछ।

- उषा थपलिया

सूचनाको सबैभन्दा ठूलो स्रोत सरकार हो

विनय कसजु, राष्ट्रिय सूचना प्रमुख आयुक्त हुनुहुन्छ । सूचनाको हकका लागि सूचना आयोगले गरेको काम र यसका कर्तव्य र अधिकारका विविध विषयमा गोपीकृष्ण भट्टराईले गर्नुभएको कुराकानी प्राचीको यो अङ्कमा प्रस्तुत गरेका छौं ।

१. सूचना आयोग स्थापना भएको पाँच वर्ष पुग्न लाग्यो यस अवधिमा आयोगले के के काम गर्‍यो ?

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ साउन महिनामा व्यवस्थापिका संसदले पारित गरी २०६४ भदौ ३ गतेदेखि लागू भएको हो। राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन २०६५ जेठ २४ गते भएको थियो। यस हिसाबले ऐन बनेको चार वर्ष र आयोग गठन भएको तीन वर्ष पूरा हुँदैछ।

यसबीच आयोगले गरेका काम यसप्रकार छन् :

आयोगले मुख्यरूपमा तीन प्रकारका काम गर्छ :

- १) कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक सूचना वा आफूसँग सरोकार राख्ने सूचना नेपाली नागरिकले पाएनन् भने त्यसको सुनुवाइ गर्नु र ऐनमा दिन नमिल्ने भनी तोकिएका सूचनाबाहेक अन्य सूचना दिलाउनु आयोगको मुख्य र नियमित काम हो।
- २) सार्वजनिक निकायले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू गरेको नगरेको अनुगमन गर्नु।
- ३) सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयन र प्रवर्धन गर्न आवश्यक काम गर्नु।

आ.व. २०६५-६६ मा सम्पन्न गरेको काम

(क)पुनरावेदन/उजुरीमाथि निर्णय/कारबाही आयोगमा वर्षभरिमा विभिन्न प्रकृतिका १२ वटा उजुरी र पुनरावेदन परेका थिए। सुरुमा व्यक्तिगत सूचनाका लागि बढी निवेदन परेका थिए भने पछि कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको अड्क उपलब्ध गराउने, परीक्षाको उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि हेर्न पाउने, शङ्खघोषकको सुरक्षाजस्ता सावर्जनिक महत्त्व र व्यापक प्रभाव पार्ने

प्रकृतिका उजुरी/पुनरावेदन पर्न थालेका थिए।

ख) अनुगमन, अध्ययन र अनुसन्धान

विभिन्न संस्थाहरूको सहकार्यमा विभिन्न जिल्लाका जिल्लास्तरीय र पाँच विकास क्षेत्रका केही क्षेत्रीयस्तरका सरकारी कार्यालयमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनको स्थितिबारे अध्ययन गराइएको थियो।

ग) प्रवर्धनात्मक काम संकल्प गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम

संकल्प गोष्ठी : सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को प्रभावकारी कार्यान्वयनको प्रारम्भ सरकारी/सार्वजनिक निकायका सबैभन्दा माथिल्लो तहबाट गराउन नेपाल सरकारका विशिष्ट श्रेणीका पदाधिकारीहरूको संकल्प गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम २०६५ मङ्सिर २० गते सम्पन्न भयो। कार्यक्रममा सबै मन्त्रालयका सचिवहरूबीच सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्ने विषयमा गोष्ठी सम्पन्न भयो।

- ▶ मन्त्रालयका सूचना अधिकारीहरूको अन्तरक्रिया गोष्ठी।
- ▶ विभाग, आयोग, समिति, संस्थानका सूचना अधिकारीहरूको अन्तरक्रिया गोष्ठी।
- ▶ पाँच विकास क्षेत्रका सरकारी कार्यालयहरूका प्रमुखहरूबीच क्षेत्रीय

अन्तरक्रिया गोष्ठी।

- ▶ पन्ध्र जिल्लामा सार्वजनिक निकायका प्रमुख तथा पत्रकारहरूको सहभागितामा कार्यालय, जिल्लास्तरीय अन्तरक्रिया गोष्ठी।

प्रकाशन तथा प्रसारण

- ▶ “विश्व थाहा दिवस” को अवसर २८ सेप्टेम्बर २००८ मा (२०६५ असोज १२ गते) “थाहा पाउने अधिकार” पुस्तिका प्रकाशन।
- ▶ निर्देशिका प्रकाशन।
- ▶ “सूचनाको हक कार्यान्वयन निर्देशिका” जारी गरी प्रकाशन।
- ▶ “सूचनाको हक किन ?” प्रचारपत्र (ब्रोसुर) प्रकाशन।

अनुवाद

- ▶ ऐन र नियमावली अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गराई वेबसाइटमा राखिएको छ।
- ▶ “थाहा पाउने अधिकार, पुस्तिका र सूचनाको हक किन ?” प्रचारपत्रको मैथिली, भोजपुरी, अवधी र थारु भाषामा अनुवाद गराइएको छ।

तालिम निर्देशिका

- ▶ “आर्टिकल नाइन्टिन”ले तयार पारेको सूचना अधिकारीहरूका लागि तालिम निर्देशिका।

रेडियो कार्यक्रम र विज्ञापन

- ▶ रेडियोमार्फत् सूचनाको हकसम्बन्धी सचेतना फैलाउन लोककल्याणकारी विज्ञापन (पीएसए) र अन्य कार्यक्रम सञ्चालन।

चार भाषामा पीएसए

- ▶ नेपालीका अतिरिक्त मैथिली, भोजपुरी, अवधी र थारु भाषामा श्रव्य लोककल्याणकारी विज्ञापन (पीएसए) उत्पादन।
- ▶ वेबसाइट सञ्चालन
www.nic.gov.np.

आ.व. २०६६-६७ मा सम्पन्न गरको काम

(क) पुनरावेदन/उजुरीमाथि निर्णय/कारबाही आर्थिक वर्ष २०६६/२०६७ मा आयोगमा विभिन्न पकृतिका ३९ वटा पुनरावेदन र उजुरी परेका थिए। सुरुमा व्यक्तिगत सूचनाका लागि बढी निवेदन परेका थिए भने पछिल्ला समयमा सार्वजनिक चासो र महत्त्वका व्यापक प्रभाव पार्ने प्रकृतिका उजुरी/पुनरावेदन परेका थिए। विद्यार्थीहरूले परीक्षाको उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि पाउन, पत्रकारहरूले खोजपूर्ण समाचारका लागि प्रमाण जुटाउन, वकिलले बहसका लागि आफूले हेरेको मुद्दाको प्रमाण खोज्न, अभिभावकले विद्यालयको हरहिसाब र समग्र वस्तुस्थिति जान्न, विकास निर्माणका कार्यमा चासो राख्नेले गाविस कार्यालय र गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रयोग गरेर सूचना माग्न थालेका छन्। सूचनाको हकप्रति विभिन्न पक्षको चासो बढ्दै गएको पाइएको छ।

(ख) अनुगमन, अध्ययन

सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना व्यवस्थापनको अवस्था, सूचना माग्ने प्रवृत्ति र त्यसको चापको अवस्था र कार्यालयका साधन/स्रोत जनशक्ति आदि बारे यस आर्थिक वर्षमा १९ जिल्लाका १ सय ५५ सरकारी कार्यालयमा स्थलगत निरीक्षण अनुगमन गरिएको थियो।

(ग) प्रवर्धनात्मक कार्य

१. सचेतना, जागरण कार्यक्रम नेपाल

पत्रकार महासङ्घसँग सहकार्य

राष्ट्रिय सूचना आयोग र नेपाल पत्रकार महासङ्घको सहकार्यमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनलाई प्रभावकारी बनाउन आ.व. ०६६-६७ मा ४१ जिल्लामा सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी, पत्रकार तथा नागरिक समाजसँग सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनबारे छलफल भयो।

२. प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम:

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनका लागि आवश्यक जनशक्ति तयार गर्ने उद्देश्यले यस आ.व. मा तीन विकास क्षेत्रमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरीयो। कार्यक्रममा कूल ५४ जना सहभागी थिए।

३. प्रकाशन :

- क. सचेतना शैक्षिक तथा प्रशिक्षणसामग्री प्रकाशन तथा वितरण
- ख. सहकार्यमा पुस्तिका प्रकाशन
- ग. स्टिकर प्रकाशन
- घ. मन्त्रालयहरूलाई निर्देशिका पुस्तिका

४. प्रसारण : रेडियो र टेलिभिजनबाट सूचनाको हक कार्यान्वयनसम्बन्धी सचेतनामूलक कार्यक्रम प्रसारण।

५. लेखनवृत्ति :

सूचनाका हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनको अवस्था बुझी पत्रपत्रिकामा समाचार, लेख, टिप्पणी, रचना प्रकाशित गर्न गराउन आयोगले क्रियाशील पत्रकार महिला (Working Women Journalist) सँग सहकार्य गरेको थियो। पत्रकारहरूले विभिन्न निकायमा सूचनाको प्रवाहको स्थिति र

आयोगको गतिविधिबारे रिपोर्टिंग गरेका थिए।

६. गोष्ठी तथा छलफल कार्यक्रममा सहभागिता :

- क. ऐन कार्यान्वयनको अवस्थाबारे छलफल
- ख. विशेषज्ञहरूसँग छलफल
- ग. संविधानमा सूचनाको हक तथा आयोगको हैसियत र कामबारे छलफल
- घ. ऐन कार्यान्वयन बारे छलफल
- च. संविधानसभाको मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिमा
- छ. कार्यशालामा सहभागिता
- ज. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनबारे गैससहरूसँग छलफल
- झ. संविधानमा सूचनाको हक प्रत्याभूत गर्ने विषयमा छलफल
- ञ. “दक्षिण एसियामा खुला र पारदर्शी शासन” विषयमा क्षेत्रीय कार्यशालामा सहभागिता
- ट. दक्षिण एशिया क्षेत्रीय परामर्श दिवस सम्मेलनमा सहभागिता
- ठ. सूचनाको हक र थाहा पाउने अधिकारसम्बन्धी गोष्ठी सम्पन्न
- ड. “सूचनाको हक र सीमान्तकृतको अधिकार” विषयक अन्तरसम्वाद।
- ढ. कार्यशालामा सहभागिता
- ण. विश्ववैङ्कसँग सहकार्यको प्रयास र केही लघुयोजनामा सहमति
- त. कर्मचारी क्षमता विकासका लागि आयोगका कर्मचारीहरूको कम्प्युटर तथा भाषा तालिम।

चालु अर्थिक वर्षमा

- (क) आयोगमा यस आर्थिक वर्षमा हालसम्म ४० पुनरावेदन, निवेदन र उजुरी परेका छन्।
- (ख) आयोगका तर्फबाट विभिन्न जिल्लाका सार्वजनिक निकायहरूमा सूचनाको हक कार्यान्वयनको स्थितिबारे अध्ययन र अनुगमन जारी छ।
- (ग) सूचनाको हकसम्बन्धी जनचेतना फैलाउने तथा सूचना अधिकारीहरूलाई सक्षम बनाउनका लागि विभिन्न कार्यक्रम भइरहेका छन्।

२. सूचना आयोगको स्थापनापछि जनता सूचनाको हक उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुने छैनन् भन्ने अपेक्षा गरिएको थियो। तर, सूचनाको हक सुनिश्चित गर्न आयोग सक्षम नभएको आरोप लाग्ने कारण के हो ?

नेपाली समाजमा सूचना संस्कार, सरकारी कार्यालयहरू र कर्मचारीहरूको मनमा पारदर्शितासम्बन्धी सोच कस्तो छ भन्ने बुझेको, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको गहिरो अध्ययन गरी आयोगको भूमिकालाई बुझेर तथा अन्यत्र सूचनाको हक कसरी लागू भइरहेको छ र नेपालको राजनीतिक अवस्था के छ भन्ने कुरा बुझेको व्यक्तिले यस्तो आरोप लगाउँछ जस्तो लाग्दैन। सूचनाको सबैभन्दा ठूलो स्रोत सरकार हो। सरकारी निकायमा रहेको सूचना नागरिकलाई सहज रूपमा दिनका लागि सबै कार्यालयमा सूचना अधिकारी हुनु पर्छ, सूचना अधिकारीलाई तालिम र स्रोत साधन उपलब्ध गराउनु पर्छ। कार्यालयहरूमा सूचना व्यवस्थापनको प्रणाली हुनु पर्छ। माथि उल्लिखित कामका लागि सरकारमा एउटा बेग्लै निकाय वा संयन्त्र हुनु पर्छ। सरकारले स्रोत साधन उपलब्ध गराउनु पर्छ। अहिलेसम्म यी कुराहरू भएका छैनन्। सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना अधिकारी नियुक्त गर्ने, सूचना उपलब्ध गराउनका लागि बजेट उपलब्ध गराउने इत्यादि काम आयोगले गर्न सक्तैन। अर्कोतिर आमनागरिकको के कुरा पत्रकार र नागरिक समाजका अगुवाहरू नै सूचना माग्ने काममा उदासिन छन्। मानवअधिकार र विभिन्न अधिकारका लागि लडिरहेका अधिकांश संस्थाहरू सूचनाको हक जस्तो महत्त्वपूर्ण मानवअधिकारका बारेमा उदासिन छन्। तिनीहरू आफै पारदर्शी छैनन्। यसैले यो हक व्यवहारमा लागू गराउन हिचकिचाइरहेका छन्। वास्तवमा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोग र सक्रियताबिना सूचनाको हक आमनागरिकसम्म पुग्न सक्तैन।

३. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले प्रत्येक सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालयमा सूचना अधिकृत राख्नुपर्ने प्रावधान गरेको छ। अझै पनि धेरै सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालयमा सूचना अधिकृत नराखेको अवस्था छ। यस सन्दर्भमा आयोगले

के गरिरहेको छ ?

सबै सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना अधिकारी नियुक्त हुनु पर्छ। सबै निकायले तीनतीन महिनामा आफ्ना सूचनाहरू आफैले सार्वजनिक गर्नु पर्छ। यसबारे आयोगले सरकारलाई बेलाबेलामा घच्चच्याउने गरेको छ। हरेक आर्थिक वर्षको सुरुमा यसका लागि बजेटको व्यवस्था गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई आग्रह गर्ने गरेको छ।

४. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन आएको पनि पाच वर्ष भइसक्दा पनि सर्वसाधारणहरू यसबारे अनविज्ञ छन्।

सर्वसाधारणहरू मात्रै होइन नेता, नीति निर्माता, कानून व्यवसायी, पत्रकार तथा कानून कार्यान्वयन निकायमा बसेका कतिपय जिम्मेवार व्यक्तिहरू समेत यो ऐनबारे अनविज्ञ छन्।

५. सरकारी कार्यालयमा सूचना माग्न जाँदा सूचना दिन मिल्दैन भनी कतिपय अवस्थामा फर्काउने गरिएको छ। यस्तो अवस्थामा कसरी सूचना पाउन सकिन्छ ?

कुनै पनि सार्वजनिक निकायले दिनु पर्ने सूचना दिएन भने त्यसका विरुद्ध उजुरी, निवेदन, पुनरावेदन गर्ने निकाय राष्ट्रिय सूचना आयोग हो। अहिलेसम्म आयोगमा पुनरावेदन, निवेदन र उजुरी गर्नेहरूमध्ये केहीलाई छाडेर सबैले मागेको सूचना आयोगले दिलाइ दिएको छ। विद्यार्थीहरूले आफ्नो उत्तरपुस्तिका हेर्न पाउनु पर्छ भन्ने आयोगको निर्णयमाथि सर्वोच्च अदालतमा रिट परेकोमा वादीपक्षले गरेको मागदावी पूरा गर्न आदेश भइसकेको छ। सूचना कसरी माग्ने र पाउने, नपाए के गर्ने भन्ने विषयमा ऐन र नियममा स्पष्ट र सजिलो व्यवस्था छ। आयोगमा पुनरावेदन दिन आफै उपस्थित हुनु पर्दैन।

६. प्रत्येक सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले आफ्नो गतिविधि तीनतीन महिनामा सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधानअनुसार काम नगरिएको अवस्था छ। आयोगले यसको अनुगमन कसरी गरीरहेको छ ?

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनअनुसार सार्वजनिक निकायले अनिवार्य रूपमा गर्नु पर्ने काम गरीरहेको छ कि छैन भन्ने विषयमा आयोगले निरन्तर अनुगमन गरीरहेको छ। तीनतीन महिनामा निकायका सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था पालन

गरिएको छैन भन्ने कुरा आयोगले सरकारलाई बारम्बार सम्झाइरहेको छ।

७. सूचना आयोगमा सर्वसाधारणले कसरी उजुरी दिन सक्छन् ?

कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्त्वको सूचना वा आफूसँग सरोकार भएको सूचना माग्न र पाउन सक्छ। सबैभन्दा पहिले सम्बन्धित निकायका सूचना अधिकारीसँग लिखित रूपमा सूचना मागनु पर्छ। सूचना अधिकारीले सातदिन भित्र सूचना दिएन भने कार्यालय प्रमुखसँग सूचना मागनु पर्छ। कार्यालय प्रमुखले पनि सूचना दिएन भने वा पूरा सूचना दिएन भने वा गलत सूचना दियो भने राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन दिने व्यवस्था छ। यस्तो पुनरावेदन दिँदा सूचना मागेको र नपाएको चित्तबुझ्दो प्रमाण संलग्न हुनुपर्छ। हुलाकाबाट पनि पुनरावेदन दिन सकिन्छ। पुनरावेदन दिँदा कानून व्यवसायी राख्नु आवश्यक हुँदैन र कुनै शुल्क पनि लाग्दैन। आयोगले संक्षिप्त न्यायिक प्रक्रिया अपनाएर साठी दिनभित्र निर्णय गर्छ। यसबारे विस्तृत जानकारी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ मा हेर्न सकिन्छ।

८. अन्त्यमा, नयाँ बन्ने संविधानमा सूचनाको हकलाई स्थापित गर्न आयोगले के गरिरहेको छ ?

सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा नयाँ संविधानमा पनि राखिन्छ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन। तर सूचनाको हकलाई अनतिक्रम्य अधिकारको रूपमा कसरी स्थापित गर्ने ? खासगरी संकटकालीन अवस्थामा सूचनाको हकलाई कसरी हनन हुन नदिने भन्ने प्रश्न नै मुख्य कुरा हो। यसलाई जति सकेको स्पष्ट रूपमा अन्यथा अर्थ लगाउन वा आफूखुशी व्याख्या गर्न नसकिन गरी संविधानमा राखिनु पर्छ। तर यसबारे पर्याप्त छलफल भएको छैन। प्रस्तावित मस्यौदा अपर्याप्त छ। यसले सूचनाको हकलाई अनतिक्रम्य बनाउन सक्ला जस्तो लाग्दैन। यस विषयमा आयोगको प्रत्यक्ष भूमिका देखिँदैन। तैपनि सार्वजनिक कार्यक्रमहरूमा यस विषयमा आवाज उठाउने गरिएको छ। यस सम्बन्धमा नागरिक समाज तथा अधिकारवादी संस्थाहरूको उदासिनता अचम्म लाग्दो छ।

Livelihood at Risk
Findings from Mid-western Nepal

Land Holding Pattern
in Mid-western Nepal

नेपाल
सुरक्षासम्बन्धी कानुनी प्रावधान

मानवअधिकार र समानिक न्यायक मिति
अनीपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

अन्तर्राष्ट्रिय
फौजदारी अदालतको
रोम विधान

इन्सेकका केही प्रकाशनहरू

मध्यपश्चिममा
इन्सेकको डेट दशक

संविधानसभा
राज्य पुनःसंरचनाको प्रवेशद्वार

शहिदको स्मृतिको सम्मान गर।
नेसर्तः संविधानसभाको धोषणा गर !!

मानवअधिकार :
ठूला ६ महासन्धि

मध्यमाञ्चल
जनआन्दोलन र मानवअधिकार

मानवअधिकार र समानिक न्यायक मिति
अनीपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
आयोजनामल क्षेत्रीय कार्यालय
सुनसरी-१५, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ९७७-९७७-५५५५५५
इमेल : insec@midregion.org.np, webmaster@www.inseconline.org

Jana Andolan-II
A Witness Account

Edited By Kundan Aryal • Upendra Kumar Poudel

नेपालको पहिलो

मानवअधिकार अनलाइन पोर्टल

The screenshot shows the homepage of Insec Online. At the top, there's a navigation bar with links for 'मुख्य पृष्ठ', 'हाबो बारे', 'प्रतिक्रिया', and 'सम्पर्क'. The main header features the Insec logo and the tagline 'Human Rights... A Window to Nepal'. Below this, there's a search bar and a date indicator 'Monday, 18 July 2011 12:51 PM'. The main content area is divided into several sections: 'मुख्य समाचार' (Main News) featuring an article about the 'प्रहरीको बोलीले सर्वसाधारणको मृत्यु' (Police's words cause the death of the common man), 'मानवअधिकार प्रतिवेदन' (Human Rights Reports) with a sub-section for 'महोदयपुरी गाविसस्थित गणेश माघि टकेरीमा कार्यरत शिलाक जीवज यादवले आफ्नै विधालयकी छात्रालाई बलात्कार गरेको भन्दा सम्बन्धमा अनुपरीक्षण प्रतिवेदन', 'विक्षेपण' (Analysis) with a sub-section for 'मानवअधिकार अवस्था विश्लेषण (जनवरी-माघ, २०११)', and 'माइन् प्रतिवेदन' (Opinion) with a sub-section for 'माइन् प्रतिवेदन अर्घि: जनवरी'. On the right side, there's a 'दृन्द्रपीडित पार्श्वचित्र' (Profile of Conflict Victims) section and an 'अन्तरवार्ता' (Interview) section with a photo of a man and the text 'बास्तविकता पत्ता नलाग्नुजेलसम्म खोजी जारी राख्नुपर्छ'.

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानवअधिकारसम्बन्धी विविध सामाग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत देशको मानवअधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।